

FALE ALEA 'O TONGA

KO E

LEKOOTI

'O E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI

MEMIPA 'O E

FALE ALEA 'O TONGA

Fika : 11/2010

'Aho: Tusite ko hono 15 'o Sune, 2010

Fai 'i Nuku'alofa. Tongatapu

HOKOHOKO

1. LOTU MO E TALI UI	3 - 4
2. FAKAMALO HE TALI FOLOFOLA	4 - 5
3. NGAAHI FOLAU	5
4. FEME'A'AKI HE PATISETI	6 - 44

APPENDIX:

- (i) 'ASENITA

- (ii) FAKAIKIIKI E FEME'A'AKI 'A E HOU'EIKI MEMIPA

‘Aho Tusite 15 ‘o Sune, 2010
Taimi 1:30 - 2:15

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (‘Eiki Nopele Tu’ilakepa)

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo. Fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

(Pea na’e hiva’i leva ‘e he kau Memipa ‘o e Fale Alea ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo. Kalake fai ‘etau Tali Ui.

Kalake: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palemia, Hou’eiki Minisita, Hou’eiki Nopele ‘a ‘Ene ‘Afio ka e ‘uma’a ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ka e ‘ata ke fakahoko atu hono ui ‘o e Fale ki he efiafi ni.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa

‘Eiki Fakafofonga Nopele Fika 1 Vava’u

Hou’eiki Minisita ‘o e Kalauni

‘Eiki Palemia

Toketa Feleti Sevele

‘Eiki Tokoni Palemia

Viliani Tangi

‘Eiki Minisita Fonua & Savea

Nopele Fielakepa

‘Eiki Minisita Ako

Toketa Tevita Palefau

‘Eiki Minisita To’utupu & Sipoti

Nopele Tu’ivakano

‘Eiki Minisita Ngaue

Nopele Nuku

‘Eiki Minisita Takimamata

Fineasi Funaki

‘Eiki Minisita Pa’anga

Afu’alo Matoto

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki

Lisiate ‘Akolo

‘Eiki Minisita Ngoue

Tama Pilinisi Tu’ipelehake

‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala

‘Eseta Fusitu’a

‘Eiki Minisita ‘Atakai

Nopele Ma’afu Tukui’aulahi

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai

Teisina Fuko

‘Eiki Minisita Lao

Samiu Vaipulu

‘Eiki Kovana Ha’apai

Nopele Havea Tu’iha’angana

Hou’eiki Fakafofonga Nopele ‘a ‘Ene ‘Afio

‘Eiki Paloni Fielakepa

‘Eiki Fakafofonga Nopele Fika 1 Tongatapu

‘Eiki Nopele Vaha’i

‘Eiki Fakafofonga Nopele Fika 2 Tongatapu

‘Eiki Nopele Fulivai

‘Eiki Fakafofonga Nopele Fika 2 Vava’u

‘Eiki Nopele Tu’iha’ateiho

‘Eiki Fakafofonga Nopele Fika 1 Ha’apai

‘Eiki Nopele Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nopele Fika 2 Ha’apai

‘Eiki Nopele Lasike

‘Eiki Fakafofonga Nopele ma’ae Vahefonua ‘Eua

‘Eiki Nopele Tangipa
Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai

Samiuela ‘Akilisi Pohiva
‘Isileli Pulu
William Clive Edwards
‘Etuata Lavulavu
‘Uliti Uata
Sunia Fili
Sione Feingatau ‘Iloa

‘Eiki Fakafofonga Nopele ma’ae Ongong Niua

Fakafofonga Fika 1 Kakai ‘o Tongatapu
Fakafofonga Fika 2 Kakai ‘o Tongatapu
Fakafofonga Fika 3 Kakai ‘o Tongatapu
Fakafofonga Fika 1 Kakai ‘o Vava’u
Fakafofonga Fika 1 Kakai ‘o Ha’apai
Fakafofonga Kakai ma’ae Vahefonua ‘Eua
Fakafofonga Kakai ma’ae Ongong Niua

‘Eiki Sea ka u to e fakaongo atu ‘a hono ui ‘o e Fale.

‘Eiki Sea Fale Alea: Lelei Kalake.

Kalake: ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘Eiki Minisita Fonua & Savea, ‘Eiki Minisita Ngaue, ‘Eiki Minisita Takimamata, ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘Eiki Minisita Ma’u’anga Fakamatala, William Clive Edwards, ‘Uliti Uata. ‘Eiki Sea ‘oku folau ki Tu’apule’anga ‘a e ‘Eiki Minisita Fonua & Savea pea ‘oku poaki tengetange mai ‘a ‘Uliti Uata pea ko e toenga ‘o e Hou’eiki Minisita ‘oku ou tui mahalo te nau toki me’a tomui mai pe. Malo.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo Kalake. Tapu atu ki he ‘Eiki Palemia, Tama Tu’ipelehake ka e ‘uma’a foki ‘a e Hou’eiki Minisita. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Kovana Ha’apai. Fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai ka e ‘uma’a ‘etau kau ngaue. Hou’eiki malo mu’a ho’omou laumalie lelei pea ‘oku ta u fakafeta’i pe ki he ‘Otua ko e ‘uhi ‘oku mou mea’i pe na’e toloi mai ‘etau ngaue ‘aneafi ko e ‘uhi ko e me’a atu ‘a e Hou’eiki ‘o fakahoko ‘a e Tali Folofola ‘i he Folofola na’e Ha’elea ‘e he Tu’i hotau Fale Alea ‘o Tonga. Pea ‘oku ta u fakafeta’i pe ki he ‘Otua ko e ‘uhi ko e tauhi ki he ‘Ene ‘Afio ‘oku kei lakoifie pe ‘a Siaso Tupou 5 ka e ‘uma’a foki ‘a e Fale ‘o Ha’amoheofo, kei vilingia pe ‘a e fuka ‘i Pangai pea ‘oku kei lelei pe ‘a e kakai ‘o e fonua pea ko e fakakoloa ia ki he motu’a ni ko e ‘uhi ‘oku ou vakai atu ‘i he ho’ataa ni kia kimoutolu Hou’eiki ‘oku mou laumalie lelei pe ka ko e ongo ‘Eiki Nopele eni kuo na ‘osi me’a mai pea ko e lava lelei ia hona fatongia.

‘Eiki Nopele Fakafanua: Fakatapu atu ki he ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palemia mo e Pule’anga. Fakatapu atu ki he Ongong ‘Eiki Kovana, Tama Tu’ipelehake pea mo e kau Nopele. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea, kuo lava ‘o fakahoko ‘a e fatongia na’e tuku mai, na’e mokoi pe ‘a e finangalo ‘o ‘Ene ‘Afio ki he Tohi Tali Folofola ‘a e Fale. Pea kapau na’e ‘i ai ha tonounou ‘a e faifatongia ‘o e Ongong Nopele, ‘oku ou kole atu pe ke mou tokoni mai, malo.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo. Fakamalo atu ki he ‘Eiki Nopele Fakafofonga Fika 2 ‘o e Hou’eiki mei Ha’apai ka e ‘uma’a foki ‘a e Minisita ki he To’utupu pea mo e Ako ko e ‘uhi ko e lava lelei ‘a e fatongia ko ia ‘i hono ‘ave ‘a e Tali Folofola ‘a e Fale ko e ‘uhi ko e Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he Fakaava ‘o e Fale ‘i he 2010. Pea ‘oku fai ‘a e fakamalo mei he motu’a ni ka e ‘uma’a foki ‘a e kau Memipa hono kotoa. Hou’eiki, he ‘ikai ke u to e fakaloloa ka ta u hoko atu mu’a ‘etau

‘Asenita pea ka hili pe ia ‘oku ‘i ai pe mo e fanga ki’i me’a kehe pea ta u toki hoko atu leva ‘etau ngaue. Ka u kole atu mu’a ke ‘uluaki lau mu’a ‘a e folau ko eni ‘oku a’u mai ki heni he mahalo ‘oku kau eni ia he me’a ‘oku mahu’inga taha mahalo ki he kau Memipa ‘a e me’a ko e folau, ka ko e ‘uhi ‘oku a’u mai ki he motu’a ni ‘a e folau ko ia pea ‘oku pau pe ke fakahoko atu ke mou me’a ki ai. Kalake...

Kalake: Folau Fika 9 ‘o e 2010. Konifelenisi hono 41 ‘o e Hou’eiki Sea mo e Kau Kalake ‘o ‘Aositelelia mo e Pasifiki.

Hon Tu’ilakepa (‘Eiki Sea ‘o e Fale ‘Alea ‘o Tonga)

‘Eiki Sea,

‘Oku ou matu’aki fiefia ke fakaafe’i ‘a e Feitu’una ke ke kau mai ki he Konifelenisi hono 41 ‘a e Hou’eiki Sea mo e kau Kalake ‘o ‘Aositelelia mo e Pasifiki. Ko e Konifelenisi ni ‘e fakahoko ki Darwin ‘Aositelelia Tokelau ‘i he Tokonaki ko hono 3 ‘o Siulai ki he Falaite 9 ‘o Siulai, 2010.

Ko e polokalama ki hono talitali ‘o e kau fakaafe mo kinautolu ‘oku nau kaunga fakafofonga mai ki Darwin, ‘e fakahoko ia ‘i he po’uli ‘o e Tokonaki ko hono 3 ‘o Siulai. Ko e polokalama ‘e kamata ia ‘i he Sapate ko hono 4 ‘o Siulai ‘aki ha fononga ki ha ngaahi feitu’u ‘oku hahamolofia hono ‘a’ahia pea mo a’usia ‘a e to’onga mo’ui ‘a e kakai tukufakaholo ‘Aositelelia.

Ko e Fakaava ‘o e Konifelenisi ni ‘e fakahoko ia ki he Fale Alea ‘i he ‘aho Monite 5 ‘o Siulai pea ko e ‘Ilo Fakalangilangi ‘o e Konifelenisi ni ‘e fakahoko ia ki he ‘elia Fakalangilangi ‘a e ‘Eiki Sea ‘ he Pulelulu ko hono 7 ‘o Siulai pea ‘e fakangofua ke mavahe ‘a e Hou’eiki Fakaafe ‘i he efiafi ko hono 8 pe ko e Falaite ko hono 9 ‘o Siulai.

Ko e ‘uhia ko e Konifelenisi ni ‘oku fakahoko ia ‘i he taimi mo’umo’ua taha ai ‘a Darwin ‘i he Folau’eva ‘oku mau fokotu’u atu ke fakahoko leva hono alea’i ho’omou me’a’anga ki he sky city ‘i he faingamalie vave taha.

Kataki ‘o fakatokanga’i ange ‘oku ‘oatu fakataha ‘a e tohi ni mo e polokalama fakaangaanga tohi ki hono tali ‘o e fakaafe ni pea mo e kole ki he me’a’anga mo e ngaahi foomu folau pea ‘e toki ‘oatu ‘a mui ange ha ngaahi fakamatala fakaikiiki felave’i mo e Konifelenisi ni, polokalama ki he ngaahi hoa pea mo ha kole ki ha ngaahi me’a ke fokotu’u ki he ‘Asenita. ‘Oku mau mateuteu ke talitali koe pe ko ha’o tokoni pe mo ‘oatu foki ha talitali ki he founga tukufakaholo ‘Aositelelia Tokelau ki he kaha’u.

Faka’apa’apa atu,

JANE AAGAARD

‘Eiki Sea Fale Alea ‘Aositelelia Tokelau.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Folau ko eni ‘o hange ko ia ‘oku mou me’a ki ai ki he Fofonga ‘o e Tohi, fakaha ho loto ki ai ‘o hiki ho nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Etuata Lavulavu, Sunia Fili, ‘Isileli Pulu, Sione Feingatau ‘Iloa, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Kovana Ha’apai, ‘Eiki Nopele Lasike, ‘Eiki Nopele Tangipa, ‘Eiki Nopele Fakafanua, ‘Eiki Nopele Havea Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nopele Fulivai. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 12.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakaha mai he founa tatau ‘o hiki ho nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ai ha fakaha loto ki ai.

‘Eiki Sea Fale Alea: Hoko Kalake. Hou’eiki, ki mu’a pea...ko e Fofonga pe ‘o e Tohi ko eni ‘oku mahino mai ko e toko 4 ka ‘oku ‘omai pe ki he Fale ni ke mou me’a ki ai ka ‘oku ou tui ‘oku tonu ke lau pe ‘e he Kalake ka e toki fai ha feme’a’aki ki he Folau ko eni.

Kalake: Folau Fika 10, 2010. Konifelenisi Faka Fale Alea Fakavaha’a Pule’anga ki he Feliuliaki ‘o e ‘Ea Fakamamani Lahi Fakavaha’a Pule’anga ki he Fakalotofonua: Feliuliaki ‘o e ‘Ea hili ‘a e fakataha ‘i Koupeni Heikeni, 12 ki he 16 ‘o Siulai, 2010.

‘Oku fiefia ‘a e Va’a CPA ‘a Pilitania ke nau fakaha te nau fakahoko ‘a e Konifelenisi Fakavaha’a Pule’anga hono 3 ki he feliuliaki ‘o e ‘ea (IPCC)fakamamani lahi ki he fakalotofonua. Feliuliaki ‘o e ‘ea, hili ‘a e fakataha ‘i Koupeniheikeni mei he Monite 12 ki he Falaite ko hono 16 ‘o Siulai, 2010 ‘i he Park Plaza Westminster Bridge Hotel. ‘E kau mai ki he fakataha ni ‘a e kau fakaafe ‘e toko 200 mo ha kau mamata mei he Kominiueli mo e ngaahi Fale Alea kehe. Pea ‘oku ou fiefia ke fakaafe’i ho’omou Va’a ke nau kole mai ‘o a’u ki ha toko 4 ke nau kau mai ki he Konifelenisi ni.

Ko e taumu’a ‘o e Konifelenisi ko e poupu’i ‘a e kau Fale Alea ke nau fakalotoa ‘a hono fa’u pea mo ngaue ki he ngaahi taumu’a ngaue ki hono fakafepaki’i ‘a e feliuliaki ‘o e ‘ea ‘i he ngaahi tu’unga fakalotofonua mo fakavaha’apule’anga foki. Ko e Konifelenisi ni ‘e kau ‘i ai ‘a e ngaahi alelea, ngaahi tipeiti pea mo e ngaahi ako ‘aki ‘a e taumu’a ko hono fekumi pe ko e ha ha fa’ahinga me’a ‘e fakahoko ‘e he Hou’eiki Fale Alea ki he feliuliaki ‘o e ‘ea ‘i he taimi ni te ne hulu’i mai ‘a e fiema’u fakavavevave ke siofi ‘a e me’a ‘oku fehanganagai mo kitautolu ‘i he issue ko eni pea mo tokoni ke vahevahe ‘a e ngaahi fakakaukau ‘i hono fepaki’i ‘o e issue fakamamani lahi ko eni.

Tohi Kole. ‘Oku fakaafe’i atu ho’omou va’a ke tohi kole mai ki ha toko 4 ke nau kau mai ki he Konifelenisi ni. ‘Oku totonu ke a’u taki mai ho’omou kole ki he va’a CPA ‘a Pilitania he ngaahi foomu ‘oku tufa atu ‘i he vave taha. Ko e ngaahi tohi fakaafe ‘e fakapapai’i atu ‘a e tokolahi ‘o e kau Fakafofonga ‘oku nau faka’amu ke kau...ke nau fakafofonga ki he Konifelenisi. ‘E ‘oatu ia ‘i he uike kamata ‘o e ‘aho Monite ko hono 7 ‘o Sune, 2010, ko e ‘uhia ‘oku mau ‘ilo ‘e fu’u tokolahi ‘a e feinga ke kau mai ki he IPCC, ‘oku mau fakalotolahi’i kimoutolu ke ‘omai ho’omou Tohi Kole ‘i he faingamalie vave taha. ‘E foaki ‘a e faingamalie kia kimoutolu ‘oku mu’a mai.

Hou’eiki Fakafofonga. ‘Oku faka’amu ke tu’uta mai ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ki he kamata’anga ‘o e polokalama (efiafi Monite ko hono 12 ‘o Siulai) pea ken au ma’u kakato ‘a e

fakataha 'o a'u ki hono faka'osi (Falaite ko hono 16 'o Siulai). 'Oku fiema'u ke fili mai ho'omou Va'a ha Hou'eiki Fakafofonga kuo nau 'osi mateuteu ke nau kau kakato ki he ngaahi polokalama.

Kataki 'o fakatokanga'i ange: 'i hono fakapapau'i 'oku kau mai 'a e kau fakafofonga pea mo ma'u mai 'a e fakaikiiki 'o e 'aho 'oku nau tu'uta ai, ka 'i ai ha totongi makehe ki hano kaniseli pe ko ha ngaahi totongi ko e 'uhia ko e 'ikai ke tu'uta mai 'a e kau fakafofonga pe ko e mavahe ki mu'a 'e 'oatu leva ia ki homou va'a ke nau totongi fakafoki.

Ngaahi Fakamole: 'E fakafatongia'aki leva homou ngaahi va'a ki he ngaahi fakamole ki he fefolau'aki homou kau fakafofonga ki Pilitania mo e foki. 'E to e fatongia'aki 'e he kau fakafofonga 'a hono alea'i 'a e me'alele ke 'ave nautolu ki he hotele 'i Lonitoni 'i he kamata 'o e Konifelenisi pea mo hono fakafoki kinautolu ki he mala'e vakapuna 'i Lonitoni. 'E fua 'e he CPA 'a Pilitania 'a e ngaahi fakamole ki he me'a'anga, 'ilo pongipongi 'i he ngaahi hotele, ngaahi fakamole ki he feme'a'aki mo e ngaahi houa 'ilo felave'i mo e polokalama. 'E fua 'e he hou'eiki fakafofonga 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi houa 'ilo kehe. Ko e ngaahi fakamole fakafotiutui 'a e hou'eiki fakafofonga (for ngaahi telefoni, sevesi ki he ngaahi loki etc) te nau fua pe ia 'e kinautolu.

Kau fakahoko ngaue 'a e CPA. 'Oku 'i ai 'a e pa'anga makehe 'oku tuku 'e he kau ngaue 'a e CPA ke ngaue'aki kia kinautolu ken au fakahoko fatongia ki he Konifelenisi ni. Ko e pa'anga ko 'eni 'oku taumu'a ia ke tokoni ki he kau fakahoko ngaue 'a e CPA 'oku 'ikai malava ken au kau mai ki he Konifelenisi ni. Kapau 'oku fiema'u 'e homou va'a ke fai ha tokoni fakapa'anga kia nautolu 'oku nau fie kau mai ki he Konifelenisi, kataki 'o fetu'utaki mai kia Shem Balderosingh shem@CPAHQ.ORG ke ma'u ha fakaikiiki 'o e pa'anga folau ko eni.

Kaunga fakafofonga kehe. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha polokalama me'a makehe ma'ae ngaahi hoa pe fanau 'i he Konifelenisi ni.

Faka'apa'apa atu,

Andrew Tuggey DL
Secretary,

'Eiki Sea Fale Alea: Malo. Malo mu'a Kalake hono...'oku hange pe ko e fofonga 'o e tohi ko eni 'oku me'a ki ai Hou'eiki 'oku 'omai pe ke...'oku mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e folau ko eni ko e 'uhinga ko e feliuliuaki ko ee 'oku hoko 'i mamani 'i he climate change pea 'oku 'omai pe 'e he motu'a ni ke mou me'a ki ai pea 'oku nau fakangatangata mai pe 'a e toko 4 ka 'oku makatu'unga pe mei he Fale 'i he fakapotopoto taha 'o e Fale ko e ha 'a e me'a te mou laumalie lelei ki ai ki he kau folau ko eni pe 'e toko taha pe toko ua pe toko tolu pea 'oku 'i ai pe mo hono fakangata ko e fa. Me'a mai 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga Humai pea ke toki hoko mai Fakafofonga Fika 1.

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Hou’eiki ‘o e Fale Alea. Sea ‘oku ou fakatokanga atu pe au ke fakamanatu atu ki he Feitu’una ko e ta’u ko eni ‘oku tu’usi ‘etau Patiseti fakakatoa...

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia.

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai: Pea ‘oku uesia ‘a e ngaahi Potungaue. ‘Oku ‘i ai ‘a e policy ‘a e Pule’anga he ‘ikai ke fai ha folau ka e ‘oleva kuo totongi kotoa mei muli, tukukehe ‘a e ngaahi me’a ‘oku fakapapai’i ‘e pau ke fai ko e ‘uhi ko e fiema’u ‘a e fonua fakakatoa. Mahalo ko e me’a ia ‘e taha na’e ‘ikai ke fai ai ha hiki nima mei he faha’i ko eni ke ke mea’i ko e ‘uhi ko e tu’u ‘a e policy ko eni. Ko e faka’amu ‘a e motu’a ni ke pehe pea mo e Fale Alea. ‘E ‘i ai pe ‘a e taimi ‘e pau ke ta u ki’i ta’ofi hake ai ‘a e ngaahi me’a ko eni ko e ‘uhi ko e tu’unga fakapa’anga fakalukufua. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi fakataha pehe ni ia ‘oku fai pe ia ‘e he Hou’eiki Minisitaa ‘e kinautolu fakavaha’apule’anga, ‘oku totongi pe ia pea mei he ngaahi feitu’u...fakafeitu’u ka ‘oku ou ‘ohake pe au ‘Eiki Sea ‘a e fakakaukau ko eni ko e ‘uhi ko e uesia fakakatoa ‘a e ‘u Budget ‘a e ngaahi Potungaue hono tutu’u ko e ‘uhi ko e ngaahi fiema’u ko ee ke lava pe ‘o tau fononga ‘i he ngaahi me’a ‘oku mahu’inga taha. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e konga heni ‘oku fakaha mai ‘e lava pe ‘o fai ha kole ke fai ha tokoni mai ka ‘oku ou fokotu’u atu ke fai mu’a ‘a e kole ko ia ki mu’a, ko e ha ‘a e seniti ‘e lava tokoni mai pea vakai ai ko hai ha ni’ihi ‘e lava folau. Ka ko e fokotu’u ko ee ke to e ‘oatu ‘i he vouti ‘a e Fale ‘oku ou fokotu’u atu ke ki’i fakatatafe ia, ‘oku faingata’a’ia ‘aupito ‘a e tanaki he taimi ni ki he’etau Patiseti. Pea ‘oku fiema’u ia ke tau fakapotopoto kinautolu ko eni ‘i ‘olunga ni, kau ma’u mafai pea toki faai hifo ki he ngaahi Potungaue. Ko e ki’i fokotu’u pe ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo. ‘Oku ou tui au mahalo Hou’eiki...’oku ‘i ai ha taha ‘oku poupuu ki he fokotu’u mai ‘a e Minisitaa?. Ka e tuku ki he matu’a ni ke mau vakai’i ‘a e me’a ko eni ‘oku nau ‘omai ke vakai’i pe ‘oku ‘i ai ha tokoni, ka mau sio ki ai pea to e fakafoki mai pe ki he Fale, fokotu’u pea kuo poupuu ia ke ki’i toloi ‘a e me’a ko ee he neongo ‘ene mahu’inga ka ‘oku ou lave’i pe ko homou faitu’utu’uni pea ‘oku muimui ai pe mo e motu’a ni he me’a ko ee ‘oku mou faitu’utu’uni ki ai. Folau hoko...mou fakamolemole pe ko e Folau ko eni tuku mu’a ke lau he ‘oku fiema’u ‘aupito ‘aupito he me’a ko eni World Cup, ko e ha ha me’a ‘oku mou laumalie ki ai te mau feinga leva ke kumi ha pa’anga ke fakapa’anga mei tu’a ki he polokalama ko eni. ‘Oku nau fiema’u ko e ‘uhi ko e Sea Fale Alea ko ee pea mo e Fale Alea ‘o Nu’usila meimeimei he Pasifiki ke me’a ange ha kau Memipa ki he teuteu ‘i he fe’auhi ko eni ‘a e kau Fale Alea pe...‘Akapulu...ki’i me’a hifo ki ho me’a ke ke me’a ki ai. Malie mo’oni, fo’i me’a fo’ou eni. ‘Eiki Kovana ‘o Ha’apai.

‘Eiki Kovana Ha’apai: Tapu pe mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea, hange pe ko ho’o me’a, ka ko e fakaafe eni ki he ta’u kaha’u?.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ta’u kaha’u.

‘Eiki Kovana Ha’apai: Toki tuku atu a ia ki he Sea mo e kau Memipa ‘o e ta’u kaha’u...na’a tau...

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Eiki Kovana, ko e me’a ko ee ‘oku...’Eiki Kovana, ‘oku mo’oni ‘a e Feitu’una ia ka ‘oku nau fiema’u mai ia ‘e nautolu ia ke mahino he taimi ni pea ko e me’a ia ‘oku mau fakahu mai ai. ‘Oku mahino pe ia ki he motu’a ni pea kapau ‘e mahino he taimi ni pea tuku ki he Sea ko ee ke toki me’a mai ia pe ‘e hoko atu pe ‘e ‘ikai hoko atu ka ‘oku ‘osi fokotu’u atu ‘a e taumu’a ia ‘e he Pule’anga lolotonga, ko e ‘io pe pe ko e ‘ikai. Pea kapau ‘oku mou pehe pe moutolu ke tuku pea tuku ka ko e me’a ko eni ia ‘oku nau kole mai ‘e nautolu ia kuopau leva ke feinga hano fakapa’anga ‘a e me’a ko eni. ‘Oku ‘ikai ke tuhu hangatonu mai ia ki he kau (tapu pe mo moutolu e kau Memipa lolotonga), ‘i ai mo ha kau Memipa ki mu’a ka ‘oku nau fie kau, ‘oku nau lava pe nautolu ‘o kau ki he polokalama ko eni. Ha ho’omou me’a?. Me’a mai ange ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘oku ou lave’i pe na’e kau ‘i he Komiti ‘Akapulu.

‘Akilisi Pohiva: Tapu mo e ‘Eiki Sea ka e ‘uma’a ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki Memipa. ‘Oku ou fokotu’u atu ke fai mu’a ha tohi ‘o fakaha kianautolu ke ‘ai ha to e sipoti ‘e taha ta u pehe ko e tekapulu, ‘ai e me’a ko ee te tau ala lava ‘o fai pe ko e ha ha to e fa’ahinga sipoti ‘e taha, ko e ki’i ‘ahi’ahi noa atu pe, ‘ikai ke u tui au ‘e lava ha’atau timi ‘akapulu ‘o ‘alu, kaikehe ko e ki’i fokotu’u atu pe.

‘Eiki Sea Fale Alea: Sai. To e tuku mai mo e me’a ko eni ka mautolu. Ko e timi ‘akapulu ‘a Fale Alea, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ka moutolu ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ia hena ‘oku ou lave’i pe ‘e au he ‘ikai ke lava ia ‘o...’oku mou mea’i pe na’e ‘osi ‘i ai ‘a e va’inga ‘a e kau classic team na’e fai ‘i heni, na’e ‘ikai ke ‘ai ia ke o ‘o tau tui he me’a ka ko e hange pe ha’anau friendship ‘a nautolu na’e fai ‘i Tonga ni pea na’e lava lelei ‘o fakahoko ‘a e ‘u me’a ko eni. ‘Oku ou manatu’i lelei ‘aupito he hivangofulu tupu ‘a e polokalama ko eni ka ‘oku ou pehe tuku mai pe mo ia ke mau to e sio ki ai to e fakaha mu’a ki he Sea Fale Alea mo e Fale Alea Nu’usila ke nau uki...sipoti fakafeohi ko eni ken au mea’i pe ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai. Kalake, fakamolemole lau ange ‘etau Lao ‘a ia ko e Lao eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito fekau’aki mo e ‘Esitimeti ‘o e 2010.

Kalake: Ko e Lao Fakaangaanga ke fakahu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngaue ‘a e Pule’anga. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘a e Pule’anga ‘o pehe: ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ke fakahu atu ‘a e pa’anga ki he ngaue ‘a e Pule’anga 2010/2011 pea kuopau ke ngaue’aki mei he ‘aho 1 ‘o Siulai 2010.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku loto ki hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ke fakahu atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngaue ‘a e Pule’anga 2010/2011 fakaha ho loto ki ai ‘o hiki ho nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Isileli Pulu, ‘Etuata Lavulavu, Sione Feingatau ‘Iloa, ‘Eiki Minisita Pa’anga Humai, ‘Eiki Minisita ‘Atakai, ‘Eiki Minisita Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisita Takimamata, ‘Eiki Minisita Ako, ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘Eiki Minisita To’utupu mo e Sipoti, ‘Eiki Minisita Ngaue, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisita Lao, ‘Eiki Kovana Ha’apai, ‘Eiki Nopele Tangipa, ‘Eiki Nopele Fakafanua, ‘Eiki Nopele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki Nopele Fulivai, ‘Eiki Nopele Lasike, ‘Eiki Paloni Fielakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 21.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakaha mai he founa tatau ‘o hiki ho nima.

Kalake: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakaha loto.

‘Eiki Sea Fale Alea: Lau tu’o ua.

Kalake: Ko e Lao Fakaangaanga ke fakahu atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngaue ‘a e Pule’anga. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘a e Pule’anga ‘o pehe: ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao ke fakahu atu ‘a e pa’anga ki he ngaue ‘a e Pule’anga 2010/2011 pea kuopau ke ngaue’aki mei he ‘aho 1 ‘o Siulai 2010.

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ia ‘oku loto ki hono lau tu’o ua...’io Fakaafongga ‘Eua ‘o e Kakai.

Sunia Fili: Sea, ki’i tuku hifo mu’a ‘a e Patiseti ‘o e ta’u ni ke ta u alea’i ‘a e Lao ko eni, malo.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fokotu’u mei he Fakaafongga ‘Eua. ‘I ai ha pou pou.

‘Eiki Sea Fale Alea: Pou pou. Hange ko ho’omou tu’utu’uni kuopau ke tuku hifo ia ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha pou pou ‘a e Patiseti ‘o e ta’u ni. ‘Oku ou lave’i pe ko e Patiseti ko eni na’e konga lahi ‘aupito ‘aneafi na’e fakama’ala’ala ‘e he kau ngaue ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga pea ‘oku ou fakamalo atu ‘Eiki Minisita Pa’anga ki he Feitu’una pea mo ho’o kau ngaue ko ‘enau lava lelei mai ke fakahoko ki he Hou’eiki ka e ‘uma’a foki ‘a e kau Memipa na’a nau me’a heni pea nau fanongo ki he fakama’ala’ala na’e fai ‘e ho’o kau ngaue pea ‘oku ou tui pe ‘oku melie ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e me’a si’isi’i mahalo pe, ‘i ai pe ‘a e kau Memipa ten au tokanga ki ai. Ko ‘etau me’a fika 7 pe ko e me’a makehe pe ko e ‘uhi ko e Fakaafongga mei Vava’u na’a ne fehu’ia ‘aneafi pe ‘oku ‘i ai ha’atau taimi tepile ki he ta’u ni. ‘E Hou’eiki, mou me’a hifo ki ho’omou Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘osi taimi tepile pe ‘etau ngaue ‘a tautolu ‘i ai. ‘Osi ‘etau ngaue ko ee hoko ‘etau ngaue ko ee, ‘osi ‘etau ngaue ‘oku ‘i ai mo ‘etau ngaue. Ko e me’a pe eni ‘oku a’u mai ki he motu’a ni ‘e Hou’eiki ko e Patiseti pe kuo a’u mai ki he motu’a ni pea ‘oku mou ‘osi mea’i pe ‘oku tau angamaheni pe ko ‘ene ‘osi pe kuopau leva ke tau ki’i tutuku. Ko ‘etau tutuku ko ia ‘oku tau tutuku ‘e ‘i ai ‘a e ‘u Lao ‘e tufa ai, ‘oku ‘i ai mo e ‘u Lao ‘a e Private Bill, kapau ‘oku ‘i ai mo ha’amou ‘u Lao fai mo fakahu ia ki he ngaahi Select Committee ke fai mo lele e Select Committee ai.

‘Eiki Palemia, fakamolemole pe ki he Feiu’una, ‘oku ou fokotu’u atu mu’a ke tau malolo pe mu’a he lava pe ko ee ‘etau Patiseti pea tau foki mai mu’a he ‘aho 12 ‘o hoko atu ‘etau ngaue pea ‘oku ou tui pe mahalo ko e lava pe ia ‘a e fo’i uike ‘e 2 kuo fe’unga pea ‘oku ‘osi lava ‘o lau mo ho’omou ‘u Lao pea mo e ‘u Lao kuo teuteu ke ‘omai pea mei he Pule’anga pea ‘oku ou kole atu Hou’eiki mahalo ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a mahu’inga ‘e taha he taimi ni ko ‘ene lava pe ‘a e ‘u Lao fekau’aki pea mo e Liliu mahalo ko e me’a ia ‘oku totonu ke tau a’u ki ai tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a fakavavevave he ‘ikai ke to e lava ‘e he Fale ni pe ko e motu’a ni ‘o ta’ofi pea kuopau ke fakahoko hotau fatongia ki ai. Fefe ia Fakaafongga, ‘oku lelei pe ia ka koe ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau ngaue he taimi ni?.

‘Etuata Lavulavu: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palemia pea mo e Hou’eiki Minisita mo e Hou’eiki Nopele pea mo e Hou’eiki Fakaafongga ‘o e Kakai. Sea fakamolemole pe ‘a e Feitu’una ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia na’a ku hoha’a ki ai ‘aneafi ka ko e ‘uhinga pe ia he

na'a ku lave'i pe au he ta'u kuo 'osi na'e lave'i pe 'e he motu'a ni na'e femou'ekina 'a e ngaue he ngaahi Lao mo e ngaahi fokotu'utu'u ko eni ki he Liliu pea na'e 'i ai pe mo e 'u me'a kehe na'e 'osi fakahu atu pe ka na'e 'ikai ke lava 'o alea'i ka ko e fie 'ilo noa atu pe ia ko e 'uhi ko e taimi foki 'oku mou tu'utu'uni mai foki te tau 'osi pe mahalo 'i Sepitema pe ko 'Aokosi 'ikai ke u lave'i he na'e fai mai 'aki 'a e...ka ko e 'uhi ko e nounou 'a e taimi mo e ngaahi me'a kehekehe 'oku tolalo 'a e 'ekonomika 'a e fonua mo e ngaahi fiema'u kehekehe tautefito ki he ngaahi tafa'aki kehekehe pea ko e faka'amu noa pe ia pe na'a lava ke mau lave'i 'a e hokohoko 'a e 'Asenita, ko ena kapau ko ena 'e...'a e taimi 'a'ahi Fale Alea mo e ha e taimi...fiema'u 'a e ngaahi me'a ko ia ke mau lave'i...

'Eiki Sea Fale Alea: 'Io. 'E Fakafofonga...

'Etuata Lavulavu: Malo Sea.

'Eiki Sea Fale Alea: Fakafofonga, 'oua pe te ke to e fakakaukau koe ki he 'A'ahi Fale Alea, katoa pe tautolu 'oua pe te tau to e fakakaukau tautolu he 'A'ahi Fale Alea fu'u si'isi'i e taimi ia ke tau to e 'a'ahi, tuku a ke fakahaofi atu a 'a e seniti ko ia ki he Pule'anga hoko mai ken au ngaue'aki hotau Fale ni. Mou teuteu moutolu ke tau fakapaasi e 'u me'a ko eni fakama'opo'opo 'etau ngaue 'i ai mo e 'u regulation 'e 'oatu ke mou me'a ki ai. Totonu ke tau fakahoko ko e me'a ia 'oku 'osi ngaue'aki pe 'oku totonu pe 'oku taau nai ia ke hokohoko atu pe 'e fai hano fakalelei'i ka 'oku 'i he Fale ni pe ia. Ko e me'a mahu'inga 'a e Lao ko eni mei he Minisita Lao ki hono me'a 'oku 'osi tali 'e he Fale ni pea 'oku ou tui ko 'ene lava pe ko eni 'oku 'oatu mo e ngaahi me'a ko ia pea tau ki'i malolo pea tau foki mai pe ko ia pea kamata leva 'etau ngaue ki he 'u me'a pehe. 'Io, me'a mai ange Minisita Lao.

'Eiki Minisita Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea, Hou'eiki Memipa 'o e Fale. Ko 'ene tu'u ko ee he taimi ni mahalo 'e hu mai pe 'i he kongia ki mui 'o e uike ni pe ko e kongia ki mu'a 'o e uike kaha'u 'a e kongia 'o e Lao ko ee ki he Liliu ko e 'uhi ke fai mo 'osi 'a e mahina ni pea toe 'a e kongia ki he foki mai ko ee 'i Siulai. Pea 'i he taimi tatau pe na'e 'osi 'i ai 'a e 'u Lao na'e 'osi 'omai pe ia ki he Fale ni pea 'oku fiema'u ko e kole pe ke lava 'o fakahu mai na'a vave pe ngaue ki he Patiseti, ko e faka'amu ia ke 'osi pe ki he 'osi ko ee 'a e mahina ni ko e 'uhi ke lava ke alea'i mo e toenga ko ee...'oku ki'i lahilahi e toenga ko ee 'e toe ki Siulai, 'Aokosi ka 'e feinga'i ke tufa kotoa mai pe ia ki mu'a pea fai ko ee 'a e toloi...

'Eiki Sea Fale Alea: Malo.

'Eiki Minisita Lao: Ke to e me'a pe ki ai 'a e Fale na pe 'oku taimi fe'unga pe 'a e uike 2 ke lau 'a e me'a ko ia he 'oku 'i ai 'a e 'u me'a 'oku lahi 'aupito 'a e 'u me'a ia ke fai 'a e ngaue ki ai Sea. Malo Sea.

'Eiki Sea Fale Alea: Malo. 'Oku mo'oni 'aupito 'a e Minisita Lao he 'oku hange 'oku mou mea'i Hou'eiki ko e Lao 'oku lahi 'aupito hono 'omai ke...ko e me'a ia 'oku 'osi tali pe 'e he Fale ni ke mou to e me'a pe ki ai 'o vakai'i 'a e Lao ko eni 'oku 'omai 'e he Minisita Lao. Ko e me'a 'e taha 'oku mou me'a hifo ki he Tohi Tu'utu'uni kuopau ke to e liliu 'a e Tohi Tu'utu'uni ia ko e 'uhi foki ko e anga ko ee 'a e fokotu'utu'u 'a e Fale ni 'oku te'eki foki 'i he Tohi

Tu'utu'uni ia 'a e Fakanofa 'a e Palemia mo e Fakanofa 'o e Tu'utu'uni ko ia 'oku totonu ke 'i he Tohi Tu'utu'uni, 'oku lolotonga fai mo e ngaue ki ai 'a e Minisita Lao pea malo Minisita Lao mu'a ho'o tokoni 'oku lahi 'aupito 'aupito 'a e ngaue...

'Eiki Minisita Lao: Sea ko e tokoni atu pe mahalo 'oku fiema'u ia ke tali e Fale ke ngaue 'a e Komiti Lao ia ki he ngaahi tu'utu'uni...

'Eiki Sea Fale Alea: Ko ia.

'Eiki Minisita Lao: Ko e 'uhi ko 'ene tali ko ee 'u Lao ko ee kuo ta u 'osi lava pe 'o hoko atu 'a e Pule'anga fo'ou kuo 'osi 'i ai 'a e tu'utu'uni ngaue 'a e Fale 'oku faingamalie ke ngaue'aki Sea.

'Eiki Sea Fale Alea: Malo. Fakafofonga Fika 1 e Kakai 'o Tongatapu.

'Akilisi Pohiva: Tapu atu ki he Feitu'una Sea ka e 'uma'a 'a e toenga 'o e Hou'eiki Memipa. Sea 'oku ou fokotu'u atu ko e ki'i Fokotu'u Faka Fale Alea na'a ku 'osi fakahu atu ki he Kalake 'oku makatu'unga he Kupu 75 'o e Konisitutone ka faingamalie mu'a pea tufa mai kei taimi ke fai ha me'a ki ai 'a e Hou'eiki mo fai ha teuteu ki ai.

'Eiki Sea Fale Alea: 'Io, tuku ke u vakai'i Fakafofonga ka ko e tu'u he taimi ni ko 'etau Tu'utu'uni 'a tautolu ko e Patiseti pe ia, 'i he vaha'a taimi ko eni ki he feinga'i e Patiseti ke 'osi. Ka e tuku ke u vakai'i ange mo ho'o fokotu'u ko ia kapau ko ha me'a 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito 'e 'omai leva 'a e me'a ia ko ia ko e 'uhi ke me'a ki ai 'a e...

'Akilisi Pohiva: 'Oku ou fokotu'u atu au ia, 'oku mahino pe ia kiate au 'oku lolotonga alea'i 'a e Patiseti...ka e tuku atu ki he Komiti Lao he 'oku hange kia te au ia 'oku...

'Eiki Sea Fale Alea: Ko ia, tuku pe ke u sio ki ai ka e malo ko ena kuo ke me'a mai 'aki he ho'ataa ni ka e tuku ke u vakai'i he 'oku pau pe ke lave'i 'e he motu'a ni. 'Eiki Minisita Pa'anga Humai.

'Eiki Minisita Pa'anga Humai: Sea, tapu mo e Feitu'una ka e 'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Fale. 'Ikai ko 'eku fakamanatu atu pe 'a'aku 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lao, poupu ki he Patiseti, ngaahi Lao Tanaki Pa'anga pe 'oku loto e Feitu'una ke fakakau he taimi ni pe te tau fakakau he 'osi?. Ka ko e anga maheni foki 'oku fa'a humai 'a e 'u Lao ko eni...

'Eiki Sea Fale Alea: Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ia 'Eiki Minisita fakamolemole, ka 'oku 'i ai ha Lao 'o fakafekau'aki mo e Patiseti, 'io, 'oku totonu ke lave'i 'e he motu'a ni.

'Eiki Minisita Pa'anga Humai: Ko 'eku 'uhinga pe 'aku kapau 'e loto lelei 'a e Feitu'una ke lava ke na 'alu fakataha pe ka e toki...

'Eiki Sea Fale Alea: Malo.

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai: Alea'i pe ‘a e Lao ka e toki hoko atu ‘a e...malo.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Io, ‘Eiki Minisita fakamolemole ‘oku fakahoko mai ‘e he Kalake ko e ‘u regulations pe ia ‘oku te’eki ai ke ma’u mai ha Lao ‘a e Feitu’una ‘o fakafekau’aki pea mo e ‘u me’a ko eni he Budget. Ko e ‘u regulations pe ia ‘oku mau ‘osi ma’u he taimi ni.

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai: Pe sai pe a Sea ka tau hoko atu a tautolu ka e toki vakai'i.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Io ka tau toki vakai'i, malo.

‘Eiki Minisita Pa’anga Humai: Ka e toki vakai'i he ‘osi ‘a e maloloo.

‘Eiki Sea Fale Alea: Malo Minisita. ‘Io, Fakafofonga Fika 1 ‘o Vava’u.

‘Etuete Lavulavu: Sea, fakamolemole atu he’eku lea tu’o ua, ko e ‘uhinga pe Sea he ko e me’a ko ee na’a ke me’a mai ‘aki ‘anenai pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke u fakahalaki, na’a ke me’a mai ‘anenai ke tau muimui pe ki he Tohi Tu’utu’uni Ngaue ho Fale pea ke to e me’a mai pe ‘anenai ‘e tapuni ‘a e Fale Alea ia he ‘aho 1 ‘o Siulai toki fakaava he ‘aho 12 pea ‘osi pe ia pea ke to e me’a mai pe koe ia ‘oku nounou e taimi ia 'i he ngaahi me’a ke hu mai ai ‘a e ngaahi Lao, ko e fo'i tolu ia kuo ke me’a mai ‘aki he houa ni, ko ‘eku fie fakamanatu atu pe kia te koe...

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘E Fakafofonga, Fakafofonga, kau fakatonutonu atu ‘a e Feitu’una. ‘Oku hala ho’o me’a mai ‘o pehe ‘e tapuni ‘a e Fale 'i Siulai ‘aho ‘uluaki.

‘Etuete Lavulavu: Tolo...

‘Eiki Sea Fale Alea: Ko ‘etau Fale ni ko e lava pe ko ee ‘etau ngaue he me’a ko ia ‘oku tau ki'i malolo, lele leva he fakahoko e fatongia ‘o e motu’a ni, ko e kau Sea Fale Alea ko ee ‘oku nau ‘osi mea'i kotoa pe ‘e nautolu ‘a e ‘u me’a ‘a e Fale ni...

‘Etuete Lavulavu: Pea ko ia ai Sea ‘oku ou faka’apa’apa lahi ki he Feitu’una, fakamolemole'i au. Pea kapau leva ko ia 'i he peesi 11 'o e Lao fo'ou Tu'utu'uni Ngaue ho Fale ‘oku ‘omai ai ‘a e hokohoko ‘a e ngaue ‘a e Fale mei he 1 mo e 2 mo e 3. Ko e fika 3 ko e ngaahi folau. Ko eni kuo ‘omai ia ke kau ia he alea'i ‘o e Patiseti. Ko e fika 17 ko e ‘a’ahi fakalotofonua, ‘a ia ‘oku te’eki ai ke tau liliu ‘a e Lao ia ‘e tautolu ke ta’ofi ‘a e ‘a’ahi kuo ke talamai leva ‘e koe, kuo ke me’a mai koe ia ke ta’ofi ‘a e ‘a’ahi ia...

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakafofonga...

‘Etuete Lavulavu: Kuo ha leva ‘a e Tu’utu’uni Ngaue ia?.

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakafofonga, ko e taimi pe ‘oku ou lea atu ai pea ‘oua te ke to e fakakikihi mai he Tu’utu’uni Ngaue. Ka ‘oku 'i ai ha me’a 'e fakavavevave 'i he Fale ni ‘oku 'i he Sea pe ia ke ne fakahoko atu ke fakahoko ‘a e ngaahi...ka ko ‘etau ngaue ‘oku makatu’unga pe ia mei he Sea. Ko e ‘u me’a ko eni ‘oku pau ke fakahoko ia he ‘oku 'i ai ‘a e taimi ‘oku

tu'utu'uni mai ki ai. Kapau te tau toloi e 'u folau ko eni 'e 'osi e 'u me'a ko ia 'e toki fai 'a e folau kuo 'osi 'osi e folau ia ka 'oku fiema'u 'e he 'u fonua ko ee ke tau fakaha ange pe kuo fai e folau pe 'ikai. 'Oku mo'oni e poini ia 'oku ke me'a mai 'aki ko e hokohoko ho'o ngaue ka 'oku 'i he Sea pe 'a e ngaahi ngaue ke ne hanga 'o tu'utu'uni mai 'a e ngaue ke fai.

'Etuatē Lavulavu: 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke u fakafepaki atu ki he...

'Eiki Sea Fale Alea: 'Oku ke fakafepaki 'a e Feitu'una he 'oku ke tu'u 'o fakafekiki ho'o poini.

'Etuatē Lavulavu: 'Ikai ko e 'uhinga ko e fehu'i na'a ku fakahoko atu 'aneafi ke 'omai ha 'Asenita pau ki he ta'u ni. Kuo ke me'a mai koe he ho'ataa ni muimui he Tohi, taimi ko ee 'oku ou muimui ai he Tohi, to kehekehe ia mei he me'a ko ee 'oku...

'Eiki Sea Fale Alea: 'E Fakafofonga, me'a ange ki lalo, me'a hifo ange ki lalo. 'Oku 'i ai 'a e laumalie kehe ia 'a e Feitu'una 'oku ke me'a mai ai 'i he 'aho ni. 'Oku 'ikai ke ke fiemalie koe ki he me'a 'oku ou 'oatu 'e au. Ko hono mo'oni ia 'a e me'a ko ee 'oku ou 'oatu ki he Feitu'una. Kapau te ke laumalie lelei pe 'a e Feitu'una ki he me'a ko ee 'oku ou fakahoko atu, ko e folau ko eni 'e fai 'a e folau ko eni 'i he mahina katu'u pe. Pea kapau te tau 'alu ki he hokohoko 'a e 'Asenita 'e tali kotoa 'a e folau 'o a'u ki ha 'osi 'a e 'u me'a ko eni pea lava kuo 'osi 'a e taimi folau ia pea ko e ha leva hano 'aonga?. Lau 'a e Kupu ko ena 'oku 'i he Sea pe. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a fakavavevave 'i he fonua ni kapau te ke fakahu mai 'i he Feitu'una 'oku 'ikai ke kau 'i he 'Asenita 'oku 'i he Sea ke ne fakangofua 'a e Feitu'una k eke fakahoko ho ngafa fatongia he ko ho'o fatongia ma'ae kakai 'o e fonua. 'Oku 'ikai ke hala ia. 'Oku 'ikai ke kau ia 'i he 'Asenita. 'Oku ou kole atu Hou'eiki, ta u hoko mu'a 'etau ngaue pea ko e me'a 'e taha, Hou'eiki mou laumalie lelei a mou me'a ki he fo'i laumalie ko ee na'a ta u me'a fakataha atu he 'o muimui atu he 'o fakafe'ao ki he 'Ene 'Afio 'oku ou faka'amu ke tau pehe. Tuku e fakakikihi, tuku e fe'au'auhi, tuku e 'ai ke tuku hifo e tu'unga fakamolale 'o hai mo hai pe ko hai 'oku sai he, he ko e me'a t eke lava'i he 'ikai ke u lava'i ia 'e au ko e me'a te u lava he 'ikai ke ke lava 'e he Feitu'una 'o lava'i 'a e me'a ko ia. Kapau te tau ngaue fakataha te tau ikuna 'a e 'aho 10. Sepitema, me'a atu he 'oku mou 'osi fa'u e Lao ki mu'a 'i he mahina 'e 3 ki mu'a pea fakahoko ho'omou kemipeini pea tau fakatahataha leva mei he Fale ni, me'a mo e laumalie lelei pea u lelei ki motu pea mo e loto lelei pea tau teuteu ko hai 'i he ta'u ni 'e foki mai 'oku ou tui ko e tokotaha ia te ne fakafofonga'i kitautolu. Kole atu mu'a ke tau ngaue fakataha. Ta u me'a taha. Ta u lea pe he lea pe 'e taha ka ta u taha he me'a kotoa pe he Fale ni. Ta u liliu 'o Komiti Kakato ka e hoko atu 'etau ngaue ki he'etau Patiseti. Ta u liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu ai pe 'o Komiti Kakato pea me'a hake 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, 'Eiki Nopele Lasike ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea Komiti Kakato: Malo mu'a e laumalie 'a e 'Eiki Palemia 'o Tonga ka e 'uma'a 'a e Tama, malo e laumalie 'a e Hou'eiki Minisita 'o e Kalauni. Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopele, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tonga. Hange kuo mou mea'i ngaue e mahino pe 'oku tuku mai ke fakahoko 'e he motu'a ni 'o fakatatau ki he 'Asenita 'o e ngaue ko eni kuo tuku

mai 'e he Sea Fale Alea ki he motu'a ni, 'a ia ko e Lipooti Fika 1 ia 'a e Komiti Tali Folofola. Sea, ko e ha me'a 'oku hoko atu ki ai?.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, ki'i me'a ki ho'o Tohi Tu'utu'uni, ko e Tohi Tu'utu'uni 'oku 'oange leva 'a e faingamalie ko 'etau Patiseti he 'oku 'osi Lao pea tuku hifo, tuku ange leva ki he Minisita Pa'anga ke ki'i me'a fekau'aki mo 'etau...ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ia. Pea 'oku lava 'o 'oange 'a e faingamalie ki he Minisita 'o 'ikai ke to e fakangatangata 'a hono taimi, ha pe 'a e loloa taha 'oku fiema'u 'e he kakai 'o e fonua ke nau fanongo ki hono ki'i fakama'ala'ala ka ko e 'uuni kotoa 'o e ngaue 'Eiki Sea kuo 'osi ma'opo'opo 'aneafi 'i hono fakama'ala'ala 'e he kau ngaue ki he kau Fakafofonga. Malo Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Malo 'aupito. Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu.

Clive Edwards: Sea, ko e Patiseti 'a e ko ee pe ko e 'Esitimetri 'a e 'oku vahevahe. Sea ko e fu'u me'a tatau pe ia mei he ta'u kuo 'osi mo e me'a ko eni 'e 'ai ka 'oku ki'i mahu'inga ke tau ki'i alea'i ange 'a e tu'unga ko ee 'oku 'i ai 'a e fonua, 'a e anga e tu'unga faka'ekonomika, 'a eni 'oku 'asi ko ee he Budget Statement, fai ha ki'i lave ki ai Sea, ko e vahevahe ko ee Sea kuo 'osi fai 'e he Pule'anga 'a e fu'u vahevahe lahi he mahina eni 'e 5 mahalo pe 6 he'enu feinga ke faka'esitimetri'i 'a e vahevahe ko ee 'o e pa'anga ko ena. Pea 'oku ou tui au he 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a loloa ia ke tau tu'u atu tautolu 'o fetongi he 'oku 'i ai 'a e Tu'utu'uni ia Sea 'i he founa ngaue 'a e ngaahi fokotu'u 'e lava fai 'e he kau Fakafofonga mo e ngaahi me'a 'e 'ikai ke ngofua ko e Pule'anga pe te ne fokotu'u mai ke fai 'a e fakamole. Te tau lava pe ke to'o ka 'e 'ikai ke lava ke to e fokotu'u atu tautolu ha fakamole pea 'i he'ene pehee Sea 'oku ou kole kia te koe ka e 'uma'a 'a e Sea 'o e Fale Alea ha faingamalie ke tau alea he...he 'oku ta u lele ko aa he fonua ki fe he taimi ni he 'oku mahu'inga he'etau hanga atu ko ee ki Novema ni.

'Eiki Nopele Tu'ilakepa: Sea, fakatulou atu pe pea mo e Feitu'una ka e 'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato ka e...Sea, 'oku ou poupu atu pe au ki he Fakafofonga Fika 3, ko e fokotu'u ko ee kuo ke 'omai tuku ange ki he 'Eiki Minisita Pa'anga ke ne me'a mai 'aki, me'a mai ki he'etau 'Esitimetri pe ko e ha e tu'unga ko eni 'i he lolotonga, kuo ne me'a mai 'aki pe 'oku sai pe 'a e fonua pe 'oku 'ikai ke sai 'a e fonua pe ko e ha 'a e tu'unga 'oku...pea 'oku ou tui ko e Minisita Pa'anga 'oku ne mea'i lelei 'a e tu'unga ko ee 'oku...pea 'oku ou poupu atu pe au ki he Feitu'una ke fakahoko 'etau...

Clive Edwards: Sea kapau te tau fou he 'esitimetri pea tau ngofua ke tau to e malanga atu pe fekau'aki mo e 'Esitimetri mo e anga e fokotu'utu'u ko ee Patiseti he ko e 'uhinga ko au ia Sea 'oku 'ikai ke u to e fu'u hoha'a au ki he 'Esitimetri, 'osi fai 'a e vahevahe ia ki ai. Pea ko e ngaahi fakama'ala'ala pe 'oku 'ikai ko ha to e fu'u me'a lahi ka ko e anga ko ee 'o e fakamatala ki he anga 'etau lele ko e me'a ia Sea 'oku mahu'inga kia te au.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Malo Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu. 'E 'Eiki Minisita Pa'anga, ki'i fakama'ala'ala mai.

'Eiki Minisita Pa'anga: Fakamalo atu Sea, 'oku ou kole ke u hufanga 'i he ngaahi fakatapu kotoa pe kuo 'osi hono aofaki 'i he Fale 'Eiki ni ka e 'ata kia te au ke u 'oatu pe 'a e

fakama'ala'ala fekau'aki pea mo e 'Esitimeti ko eni 'o e Ta'u Fakapa'anga ka hoko mai 2010 ki he 2011, neongo pe na'e 'osi fai 'a e fakama'ala'ala he kau ngaue 'a e Fale Pa'anga ka 'oku ou loto pe ke u to'oto'o me'a konga lalahi pe 'a e ngaahi me'a ko eni fekau'aki pea mo e tu'unga fakapa'anga lolotonga 'oku 'i ai 'a e fonua ka e 'uma'a 'a e anga ko ee 'o e fakakaukau ki he tu'u 'a e tu'unga fakapa'anga ki he kaha'u pea mo e anga 'o e pa'anga hu mai 'oku makatu'unga ai hono fokotu'utu'u ko eni 'o e 'Esitimeti ko ee ki he ta'u fakapa'anga ka hoko mai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'oku fai fekau'aki pea mo e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua pea mo e ngaahi ngaue ke fakatupu ai 'a e ngaahi lelei ki he fonua ka e 'uma'a 'a e kakai 'o e fonua 'i he kaha'u. Ko e Ta'u Fakapa'anga ko eni 'Eiki Sea ko e Ta'u Fakapa'anga faingata'a eni neongo na'e kamata 'a e Ta'u Fakapa'anga pea mo e Fakafuofua he 'ikai ke fu'u uesia 'a Tonga ni 'i he tu'unga fakapa'anga ko ee 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua 'o muli ko e 'uhinga ko e tolalo 'a e ngaahi tu'unga fakapa'anga ko ee 'a e ngaahi fonua ko ia. Ka ko hono pango 'Eiki Sea ne fu'u lavea 'aupito pe 'a Tonga ni 'i he me'a ko ee na'e hoko ki he ngaahi fonua 'i muli honau tu'unga fakapa'anga. Pea tautautefito eni ki he tu'unga ko eni na'e 'i ai 'a e 'omi pa'anga ko ee hotau kakai mei muli, na'e tolalo 'aupito 'a e tu'unga ko eni neongo na'e 'osi kamata p eke holo 'a e tu'unga fakapa'anga ko ee 'oku 'omi ko ee 'e he kakai mei muli 'i he ta'u fakapa'anga 2008/2009 ka na'e to e lahi ange 'a e tolalo 'o e 'omi pa'anga ko eni ko e 'uhi ko e uesia 'o e ngaahi fonua ko ia, 'Amelika, 'Aositelelia a'u ki Nu'usila, 'a ia ko e ngaahi fonua ia ko ee 'oku tokolahi ai hotau kainga Tonga pea uesia mo 'enau ngaahi ngaue, 'o uesia ai 'a e 'omi pa'anga ko ee mei he ngaahi fonua ko ia. Ko e tupu mei he uesia ko ia na'e uesia ai pe mo e tu'unga fakapa'anga ko eni ko ee 'o tautolu. Ko e 'uhinga holo leva 'a e pa'anga ko ee 'oku ma'u 'e he kakai pea to leva ki lalo pea mo e fiema'u pea holo pea mo e hu mai ko ee pea mo e koloa ko ee mei muli. 'I he taimi tatau pe na'e 'i ai pea moe palopalema fakapangike na'e hoko 'i he fonua ko e 'uhi ko e lahi 'o e ngaahi no na'e 'ikai ke lava ke fai...

006

'Aho 15 'o Sune, 2010

Taimi : 2.15 – 3.00 Efiafi

Taimi : 2.15 – 3.00 Efiafi

Minisita Pa'anga : (hoko atu) ...Ke hoko ai ke lava hano totongi. Pea hoko ai 'o 'ikai ke kei fai 'e he ngaahi Pangike ha No. Na'e to e kau mo ia 'i hono to e fakaloloto 'o e faingata'a'ia fakapa'anga ko eni na'e tofanga ai 'a e Fonua. Ko ia 'i he'ene a'u koe ki he tu'unga 'oku tau 'i ai he taimi ni, ko e fakafuofua 'e holo 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua 'aki 'a e peseti 'e 1.2%, 'i he tu'unga koe 'oku 'i ai he taimi ni. 'A ia 'i he'ene pehee leva, ko e ki'i ta'u hokohoko ia 'e 2 pea mo 'ene to lalo 'a e tu'unga fakapa'anga 'a ia ko e ta'u 2008/2009, pea mo e ta'u fakapa'anga ko eni. 'O hangee ko 'eku lave, ko e 'uhinga lahi 'o e uesia ko eni, koe'uhi ko e tu'unga fakapa'anga koe 'o e ngaahi fonua 'i Muli.

Neongo 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi ngaue 'oku tau fai, pea lava pe ke tokoni ke ki'i langolango ke ki'i fakasi'isi'i 'a e uesia ko eni 'a hotau tu'unga fakapa'anga. Kau ai 'a e ngaue ko eni ki he mokohunu, 'oku tokoni lahi ia ki he ma'u'anga pa'anga 'a e kakai 'o e fonua. Pea 'i ai pe mo e

ngaahi ngaue'anga kehe na'e fai, ka na'e 'ikai lava ke a'usia 'e he ngaahi ngaue ko eni 'a e tu'unga na'e fiema'u kene lava 'o fakakakato 'a e ngaahi to nounou koe na'e hoko 'i he 'omi pa'anga koe 'a hotau kakai mei Muli. Pea 'ikai ke kei hoko atu 'a e ngaahi No koe 'oku fa'a fai 'e he Pangikee. Koe'uhi ko e palopalema 'o e ngaahi No na'e 'ikai ke kei lava 'o totongi.

Ko ia 'i he'ene pehee 'Eiki Sea, na'e holo 'aupito 'a e tu'unga pa'anga hu mai 'a e Pule'anga. He na'e ...ko e taimi koe na'e fokotu'u ai 'a e 'Esitimeti 'o e Ta'u Fakapa'anga lolotonga, na'e fakafuofua ko e Pa'anga Hu Mai 'e a'u ki he pa'anga 'e 187 miliona 'a e Pa'anga Hu Mai. Ka 'i he a'u koe ki he kamata'anga 'o e Ta'u Fakapa'anga ko eni pea mahino, na'e to e fakafuofua leva ia, pea ko e tu'unga koe na'e 'i ai 'e a'u pe 'a e tu'unga 'o e Pa'anga Hu Mai ki he 130 tupu. Pea 'i he'ene pehee leva na'e fai 'e he Pule'anga 'a e me'a koe ko e feinga'i ke ki'i tu'utu'usi hifo 'a e ngaahi fakamole kae 'oua 'e uesia he taimi tatau 'a e ngaahi fakamole koe ki he ngaahi fatongia ki he kakai. Pea 'i he taimi tatau pe ke kei malu'i pe 'a e kakai koe 'oku nau kei fakafalala ki he tokoni 'a e Pule'anga, tautautefito ki he kakai koe 'oku nau fiema'u 'a e ngaahi tokoni faka-faito'o mo e faka-fale mahaki. Kau ai mo e fanau ki he ngaahi me'a fakaako koe 'a e fonua.

'A ia 'i he'ene pehee leva 'oku tu'utu'usi hifo 'a e ngaahi fakamole. 'A ia 'i he anga koe 'o e fakafuofua 'i he Ta'u Fakapa'anga lolotonga, 'e holo hifo 'a e fakamole ki he pa'anga 'e 166 miliona. Sai, ko e faikehekehe ko eni 'o e 166 miliona pea mo e 132 miliona ko e fakapa'anga koe 'o e faikehekehe ko ia, kae lava ke hokohoko lelei atu pe 'a e fai fatongia koe 'a e Pule'anga 'o 'oua 'e uesia, na'e fou ia mei he ngaahi founa ko eni. 'Uluaki (1) Ko hono ngaue'aki 'e he Pule'anga 'a e Pa'anga Talifaki pe ko e Pa'anga Mohe koe 'a e Pule'anga. Pea na'e fai leva mo e No Fakalotofonua, 'i hono tuku atu 'a e ngaahi Ponite, na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 8 miliona. Pea na'e to e fai leva mo e ngaahi alea mo e ngaahi fonua mo e ngaahi Kautaha koe 'oku tokoni mai ki Tonga ni, mo ha tokoni ki he 'Esitimeti koe 'a e Pule'anga pea mo e tokoni 'oku ma'u mai mei he Pangike Fakalalaka 'o 'Esia, ko e 9.4 miliona.

'A ia 'i he'ene pehee leva, 'e kei 'i ai pe 'a e to nounou ia 'i he Ta'u Fakapa'anga lolotonga ko eni. Ka ko e fe'amokaki ko ia 'e lava pe hono fua ke kei hokohoko lelei atu pe 'a e fatongia 'i he taimi ni 'i he fe'amokaki ko ia, 'i he ngaahi founa faka-tauhi tohi mahalo 'e 'i he vaha'a 'o e 6 ki he 7 miliona 'a e fe'amokaki ko ia. Ko e tu'unga koe 'oku 'amanaki ke tau hoko atu ki he kaha'u, kuo kamata ke nga'unu ki mu'a 'a e ngaahi tu'unga fakapa'anga koe 'o e ngaahi fonua 'i Muli, tautautefito eni ki 'Amelika mo 'iulope, pea pehee ki 'Aositelelia mo Nu'usila. Pea 'i he'ene pehee leva 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ke lava ke nga'unu mo e tu'unga fakapa'anga ko eni 'o e Fonua ki he kaha'u. Ka ko hono pango ko e fakalalaka ko eni 'oku ki'i tuai. Pea 'oku 'ikai ke pehee 'oku fu'u malohi 'ene ha'u, tukukehe pe 'a e ngaahi fonua koe 'o 'Esia, tautautefito ki Siaina mo 'initia, kau ai 'a Kolea mo e ngaahi fonua pehee.

Ko ia 'i he'ene pehee leva, 'e 'i ai pe 'a e fakalalaka 'o e tu'unga fakapa'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ko eni 2010 ki he 2011. Kae 'ikai ke pehee ke fu'u malohi fefee 'a e fakalalaka koe 'o e tu'unga fakapa'anga. 'A ia ko e ngaahi feitu'u ko eni 'e ha'u mei ai 'a e ngaahi fakalalaka ko eni 'o e tu'unga fakapa'anga, 'a ia 'oku fakafuofua leva 'e tupu 'a e tu'unga fakapa'anga koe 'o e fonua 'aki 'a e 1.5% 'a e tupu koe 'o e pa'anga 'a e fonua. Pea 'e pehee

leva ki he ngaahi ta'u koe 'e hoko mai, 'e 'avalisi leva 'i he tupu koe 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua ki he tu'unga tatau pe, pe ko e 1.4 pe 1.5% peseti 'i he ta'u.

'A ia 'i he'ene pehee leva, 'oku fakafuofua ko e ngaahi feitu'u koe 'e ha'u mei ai 'a e langa hake 'o e ngaahi tu'unga fakapa'anga 'o e fonua, 'oku fai e ngaue ki he tafa'aki ki he ngoue pea mo e toutai. Pea 'e kau ia ki hono tokoni'i 'a hono fakalalakaka koe 'o e tu'unga fakapa'anga. Ko e 'uhinga ke lava 'o to e fakalelei'i ange 'etau koloa koe 'oku hu atu ki muli. 'Oku 'i ai e 'amanaki 'e to e malohi ange 'a e ngaue ki he tafa'aki koe 'o e langa. Pea 'ikai ke ngata ai ka ko e ngaue koe ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi me'a koe fekau'aki mo e Fetu'utaki, fekau'aki mo e fefononga'aki, fekau'aki mo e ngaahi 'o e ngaahi hala, 'e fai katoa 'a e ngaahi ngaue ko eni 'o kamata atu ia 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Pea kau katoa 'a e ngaahi ngaue ko ia ki hono teke malohi 'a e 'unu ki mu'a 'o e tu'unga fakapa'anga koe 'o e fonua.

'i he'ene pehee leva 'oku 'i ai 'a e 'amanaki, 'e to e kake hake ai mo e Pa'anga Hu Mai 'a e fonua, pea mo e Pule'anga koe'uhi ko e ngaue 'a e fonua. Ka 'i he taimi tatau pe, 'oku 'i ai pe 'a e tokanga ko e 'uhinga ko e tu'unga koe 'oku 'i ai 'a e ngaahi No koe 'a e Pule'anga ke ta'ota'ofi ke 'oua na'a to e fakalahi 'a e ngaahi No ko ia, telia na'a 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia 'i he kaha'u 'i hono totongi 'o e ngaahi No ko eni. Pea 'oku fai 'a e tokanga lahi ke fai hano fakafuofua 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi No, kae lava lelei pe 'e he Pule'anga 'o fai hono totongi 'o e ngaahi No ko eni ki he kaha'u. Pea 'i he taimi tatau pe kae kei 'aonga 'a e ngaahi No ko ia ki hono langa hake 'o e ngaue 'a e Pule'anga, pea mo hono langa mo hono teke ki mu'a 'a e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua pea mo e kakai.

'Oku fai pe foki 'a e hoko atu 'o hono kei tauhi 'a e ngaahi me'a koe fekau'aki pea mo e mo'ui koe 'a e kakai. Pea 'ikai ke ngata ai, ka 'oku kei hoko atu pe 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi ngaue fekau'aki mo e ako. 'ikai ha tu'usi he ngaahi fiema'u ko ia. Pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e lava ke to e fakalelei pea to e fakalaka ange 'a e ngaahi fai fatongia 'a e Pule'anga. 'Oku kei nofo pe 'a e Pule'anga 'i hono teke 'o e Private Sector. Ko e feitu'u ia ke fai ai hono tataki 'o e langa fakalalakaka koe 'oku fai 'i he fonua. Pea ko e feitu'u ia koe 'e fai ki ai 'a hono teke 'o e tupu faka'ikonomika pe ko e tupu fakapa'anga koe 'a e fonua, pea mo e tu'umalie koe 'a e kakai 'o e fonua.

Ko ia 'i he fokotu'utu'u ko eni 'i e Patiseti ki he 2010/2011, ko e Pa'anga Hu Mai koe 'a e fonua koe'uhi 'oku te'eki ke fu'u malohi fe'unga 'a e tu'unga koe 'o e Pa'anga Hu Mai 'a e Pule'anga. 'Oku kei vaivai pe 'a e ngaahi ma'u'anga pa'anga, 'oku fakafuofua ia 'e fe'unga mo e pa'anga 'e 137 miliona. Ka ko e fakafuofua koe ki he fakamole, 'oku fakafuofua ia ki he 170 miliona. Te'eki ke kau ai 'a e ngaahi Tokoni kehekehe 'oku 'omai mei muli. Ka 'i he 170 miliona ko ia, 'oku 'i ai leva 'a e fakafalala ki ha tokoni faka-esitimetu pe ko ha tokoni fakapatiseti mei he ngaahi Kautaha tokoni mei muli, pea mo e ngaahi Pule'anga mei muli. 'A ia ko e fakafalala ko ia 'e hanga 'e he ngaahi tokoni ko ia 'o cover 'a e ngaahi faikehekehe.

'i he a'u mai koe ki he taimi ni kuo 'osi mahino 'a e pa'anga 'e 9.4 miliona, 'e ha'u ia mei he Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia. 'Oku 'i ai leva 'a e fakafuofua 'e ma'u mei he Pangike 'a mamani 'a e pa'anga 'e 9.4 miliona. Pea ko e 9.4 miliona konga hono 2 'o e tokoni 'a e Pangike 'a Mamani, 'e toki tuku ia ki he Ta'u Fakapa'anga koe 2011/2012. Ka 'oku 'i ai mo e ngaahi

tokoni 'a e ngaahi Fonua Fakatahataha koe 'o 'iulope, 'oku fakafuofua 'e fe'unga ia mo e 14.1 miliona. 'A ia ko e ngaahi tokoni ko ia tene hanga 'e ia 'o fakakakato 'a e fe'amokaki koe pe ko e to nounou 'i he Pa'anga Hu Mai pea mo e pa'anga koe 'oku fakafuofua ki he fakamole. Ka ko e founa koe 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga, 'oku kei mahu'inga'ia pe 'a e pule'anga ke feinga'i ke palanisi 'a e Patiseti. Ko ia 'i he'ene pehee leva, ko e fakamole 'e fakatau pe ki he Pa'anga Hu Mai. He'ikai ke fai ha faka'ataa ke fai ha fakamole 'o e pa'anga tokoni mei he ngaahi fonua 'iulope mo e Pangike Fakalalakaka 'a Mamani kae 'oualeva kuo ma'u mai 'a e pa'anga ko ia.

'A ia 'i he'ene pehee leva, 'e fakatau pe 'a e fakamole ki he pa'anga koe 'e ala faingamalie 'a e Pule'anga kene ma'u ke fai'aki 'a e ngaahi ngaue koe 'i he ngaahi taimi pehee. 'Oku 'i ai leva 'a e ngaahi tu'usi 'i he ngaahi 'Esitimetri 'a e ngaahi Potungaue, tukukehe 'a e Ako pea mo e Mo'ui. Ka ko e ngaahi Potungaue kehe 'oku 'i ai 'a e tu'usi 'i he'enua ngaahi 'Esitimetri. Pea 'i he'ene pehee 'oku totonu ia ke fai hano vakai'i 'e he ngaahi Potungaue koe 'a e Pule'anga 'a e ngaahi ngaue koe 'oku nau fai. Ke fakapapau'i ko e ngaue ia 'oku fiema'u mo'oni ke fakahoko 'o fekau'aki mo e fai fatongia koe 'a e Pule'anga ki he fonua pea mo e kakai koe 'o e fonua.

Ko ia, ko e anga ia koe 'o hono fokotu'utu'u 'o e 'Esitimetri pea mo e tu'unga koe 'oku 'i ai 'a e tu'unga fakapa'anga ko e fonua. 'i he taimi tatau pe, 'i he anga koe 'o hono fa'u 'o e 'Esitimetri ko eni pe ko e Patiseti ko eni, 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakalahi pe to e tanaki mai 'a e ta'u 'e 2 kehe ki he Ta'u Fakapa'anga 'a ee 'oku fa'u 'a e 'Esitimetri ki ai, ke kamata ke fai hono vakai'i, ke fai 'a e fokotu'utu'u mo e fa'ufa'u ki he ngaahi ta'u koe 'e hokohoko mai 'i he kaha'u. Pea 'oku ou tui ko e founa ia 'e tokoni lahi, 'a ia ko e founa ia 'oku nau ui ko e Medium Term Budget Free Frame Work. Pea 'i he taimi tatau pe, 'oku to e hanga 'e he Pule'anga 'o to e 'omi 'a e 'Esitimetri ke vaofi pea mo e palani ngaue koe 'a e Pule'anga.

'A ia 'oku tau pehee ko e palani koe 'oku fokotu'utu'u 'e he Pule'anga ki he'ene ngaue ki he ta'u 'e 5 ki he ta'u 'e 10 ka hoko mai mo e ngaahi me'a mahu'inga mo e ngaahi taumu'a koe 'a e Pule'anga, 'oku 'omi leva mo e 'Esitimetri ke vaofi ke haa ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue koe 'oku fai 'e he Pule'anga. Pea ko e ngaahi fakaikiiki koe 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ko ia, 'oku fakafou ia 'i he ngaahi palani ngaue koe 'a e Pule'anga mo 'enua ngaahi ngaue fakata'u koe 'oku fakapa'anga 'i he 'Esitimetri.

'i he ngaahi pepa ko eni 'oku 'omi ki he tokoni koe ki hono fakamatala'i 'o e 'Esitimetri mo fakamahino 'a e tu'unga fakapa'anga koe 'o e Pule'anga. 'Oku 'omi 'a e pepa 'e 3. Ko e pepa ki he tu'unga fakapa'anga lolotonga mo e tu'unga koe 'oku 'i ai 'a e tu'unga faka'ikonomika faka-mamani lahi. Pea 'oku 'omi leva mo e pepa fekau'aki mo e 'Esitimetri lolotonga mo hono fakaikiiki mo e anga hono fokotu'utu'u 'o e 'Esitimetri lolotonga fekau'aki mo e tu'unga fakapa'anga koe 'oku tau 'i ai, mo e anga 'o 'ene tokoni ki hono langa hake mo hono teke 'o e tu'unga fakapa'anga ke to e lelei ange 'i he kaha'u. Pea 'oku 'omi leva mo e pepa hono 3 fekau'aki ia pea mo e ngaahi tokoni koe mei muli, tautautefito ki he ngaahi kolo pea mo e ngaahi 'Otu Motu, ki he langa fakalalakaka koe 'a e ngaahi kolo mo e ngaahi motu. 'Oku 'i ai leva 'a e ongo pepa 'e 2 na'e 'omi 'i he kuohili. 'A ia ko e pepa 'oku fekau'aki mo e Performance Indicates pe ko e anga koe 'o e ngaahi taumu'a 'a e ngaahi Potungaue. 'Oku 'ikai ke to e 'omi 'a e pepa ko eni. Ko e makatu'unga 'oku 'ikai ke to e 'omai ai 'a e pepa ko

eni, ko e 'uhinga, 'i he kuohili na'e lahi 'a e hoha'a, he 'oku 'ikai ke fakalalakaka 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'omi 'i he pepa ko ia. Pea 'oku fai 'a e ngaue 'a e ngaahi Potungaue ke fakalelei'i 'a e ngaahi fakamatala koe fekau'aki pea mo e ngaahi me'a koe 'oku 'amanaki ken au fakahoko mo e ngaahi me'a 'oku 'amanaki tenau lava 'o fai'aki 'a e pa'anga koe 'oku 'oatu 'i he 'Esitimeti. 'A ia 'e lava 'o fakalelei'i 'a e ngaahi fakamatala ko ia. Pea 'e toki lava leva ke kau mai 'a e pepa ko ia 'i he kaha'u.

Ko e pepa 'e taha 'oku 'asi ai 'a e lahi 'o e ngaahi lakanga 'i he ngaahi ngaue'anga. 'Oku 'ikai ke to e 'omi mo e pepa ko eni. He ko e 'uhinga, ko e fokotu'utu'u koe 'i he taimi ni, 'oku 'ikai ke makatu'unga ia 'i he lahi 'o e ngaahi lakanga ka 'oku makatu'unga pe ia he lahi 'o e pa'anga. Kae faingamalie 'a e Pule 'o e Ngaue ko ia kene fokotu'utu'u pe 'ene kau ngaue ki he tokolahi 'o fakatatau ki he pa'anga koe 'oku fokotu'u atu kene ngaue'aki.

'i he'ene pehee 'Eiki Sea, 'oku ou tui pe kuo u 'oatu 'a e kongokonga lalahi 'o e me'a ko eni fekau'aki pea mo e tu'unga fakapa'anga. Pea 'ikai ke ngata ai, ko e anga koe 'o e tu'u 'o 'etau fononga ki he ngaahi me'a fakapa'anga ki he kaha'u. Pea 'ikai ke ngata ai, 'oku 'i ai foki 'a e me'a mahu'inga 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he fonua 'a ia ko e fili 'o e Pule'anga Fo'ou ki he founa 'oku to e faka-temokalati ange. Pea 'oku 'i ai 'a e tui 'a e Pule'anga, neongo 'a e ngaahi faingata'a ko eni na'e fetaulaki mo e Pule'anga, pea neongo 'a e ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko fakapa'anga, ka ko e ngaahi ngaue koe 'oku fai 'e he Pule'anga ki hono fokotu'utu'u mo 'ene ngaahi palani ngaue mo e ngaahi ngaue 'oku lolotonga fakahoko, pea 'oku 'ikai ngata pe ai, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakalelei 'oku fai fekau'aki mo e ngaahi fatongia 'o e ngaahi ngaue'anga 'a e Pule'anga, kae'uma'a 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga. 'E kau kotoa 'a e ngaahi me'a ko eni ki hano tanu pou ha makatu'unga lelei ke langa ai 'a e Pule'anga Fo'ou ke to e faka-temokalati ange koe 'oku 'amanaki kenau hoko atu 'a hono pule'i 'o e fonua 'i he kaha'u. Malo 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Malo 'aupito 'Eiki Minisita Pa'anga. Me'a mai Fakafofonga Fika 1 Kakai 'o Vava'u.

'Etuete Sungalu Lavulavu : Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Palemia, kau Minisita mo e 'Eiki Kovana, pehee ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Nopele kae'uma'a 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, 'oku ou fie lave atu pe au ia 'i he me'a koe 'oku fai ai 'a e feme'a'aki. 'Oku ou tui pe Sea 'oku 'ikai ke faingofua ke fakalele ha Pule'anga, pe faingofua ke kumi ha pa'anga. 'Oku ou tui ko e ngaue lahi 'oku fakahoko 'e he Pule'anga lolotonga mo e Hou'eiki Kapineti. Hono kumi ha pa'anga mei muli ke tokoni'i 'aki e fonua he fu'u taimi faingata'a ko eni. Pea 'oku ou tui au 'Eiki Sea 'oku totonu ke tau fakamalo he ngaue 'oku fai 'e he Kapineti he taimi faingata'a ko eni 'oku tau tofanga ai he lolotonga ni. Pea 'oku ou tui 'oku tonu pe ke fakamalo'ia 'a e ngaue lahi 'ku nau fakahoko. Fanongo pe he ngaahi folau 'a e 'Eiki Palemia ko e feinga pe ha pa'anga ke tokoni ki he kakai. Pea 'oku haa 'a e pa'anga ko ia 'i he patiseti ko eni, ko e ngaahi pa'anga lahi. Pea 'oku ou tui 'oku tau fakamalo ai.

Ka 'oku ou loto pe au ia Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pe fakalukufua 'i he me'a ko eni 'oku haa 'i he pepa ko eni fekau'aki mo e Patiseti 'o e ta'u ni. 'Oku 'i ai pe 'eku hoha'a Sea, pea 'oku ou fakamalo pe ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'i he ngaahi fokotu'utu'u ko eni kuo 'omai. Ko e me'a

pe 'oku ou hoha'a ki ai 'Eiki Sea ko 'eku lave'i hifo 'oku holo ki lalo pe 'oku to ki lalo 'a e ngaahi feitu'u 'oku meimei ke fai ki ai 'a e fakafalala ki he ngaahi me'a fakapa'anga 'a e fonua mo e ngaahi ngaue'anga 'oku meimei to ki lalo 'oku haa mai 'i he Patiseti ko eni. 'O hange ko 'eku fakatataa hangee ko e fokotu'utu'u mai fakalukufua ki he pa'anga tupu faka'ikonomika 'a e fonua. 'Oku haa mai heni 'oku holo 'aki 'a e peseti 'e 18%. Pea a'u ee 'Eiki Sea ki he folau 'eve'eva 'oku nau fokotu'u mai heni ko e 14.8%, 'oku holo mo e folau 'eve'eva mai ki Tonga ni, Taki Mamata 'oku holo peseti 'e 13.9%. 'Oku holo Sea 'o a'u ki he Toutai ko e 1.2%. Pea ha fua 'a e ngaahi sekitoa 'oku fai ki ai 'a e fakafalala ki he fakalakalaka 'a e fonua 'oku to ki lalo. Pea 'i he'ene to ki lalo 'Eiki Sea pea u hanga 'o muimui'i 'o a'u ki he ngaahi ta'u ki mui, pea 'oku ou to'o mai pe 'e au 'eku ki'i fakatataa. Ko e Patiseti eni 'o e 2008. Ko e tupu koe 'o e talafi pa'anga mai mei muli, ko e peesi 21 'o e Patiseti 2008. Na'e 'asi heni ko e talafi pa'anga koe mei muli 'oku tupu 'aki ia 'a e peseti 'e 60% he 'uluaki kuata. 'A ia ko e 2008 pe eni 'oku ou talanoa ki ai.

Na'e tupu 'aki 'a e 60% 'i he talafi pa'anga. Ko e 2010 pe eni ko e ki'i taimi nounou kuo to 'aki ia 'a e 18%. 'Oku 'i ai 'eku hoha'a ia 'a'aku ai. Lolotonga fana'i e 60% ki 'olunga kae holoki 'aki ia e 18%. 'Oku ou to e hoha'a pe au 'Eiki Sea. Fakamolemole pe 'Eiki Sea he 'oku ou lave'i hifo ki he vahevahe 'o e pa'anga ko eni 'e 222 miliona ko eni, 'oku vahevahe 'i he 'u Potungaue pea mo e 'u feitu'u. Ka te u 'oatu pe ki'i fakatataa, ko e Patiseti eni 'o e 2010. Ko e 'ikonomika, 'oku haa ia 'i he polokalama 18, 19 mo e 20. 'Oku 'asi ia ai 'Eiki Sea 'i he'eku hanga koe 'o fika'i pe ofi ki ai, 'oku meimei ko e 4.5% 'o e Patiseti ko eni. Ko e pa'anga pe ia 'e 10 miliona 'oku 'alu ki he Potungaue Taki Mamata. (2) Ko e Potungaue 'a e Kakai Fefaka-tau'aki mo e Ngaahi ngaue'anga. Pea ko e (3) Ko e Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo e Toutai. 'Oku tanaki fakataha kinautolu 'oku 10 miliona, faka'avalisi ia ko e 4.5% pe ofi ki ai. Ko e Patiseti ko eni 222 miliona ko eni, ko e ngaahi sekitoa eni 'oku tokoni ki he fakatupu pa'anga. Pea ko e me'a 'oku fai ai 'eku hoha'a ki he vahevahe ko eni, ko e Takimamata 'i he patiseti kuo 'osi na'e 1 miliona tupu pe 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e Potungaue 'a e Kakai mo e ngaahi Ngaue'anga na'e meimei tatau pe ia mo e ta'u kuo 'osi. Ko e Potungaue Ngoue mo e Toutai 'oku mei tatau pe 'a e Patiseti he ta'u kuo 'osi mo e ta'u ni.

Ko e me'a 'oku fai ki ai 'eku fifili 'aku ia fakalukufua mo eku hoha'a, ko e toenga ko eni 'o e fu'u peseti lahi ko eni 'oku 'alu ki he ngaahi Potungaue lahi, pea 'oku 'ikai Sea ke u hanga 'e au 'o fakaanga'i eni he ko e me'a ia 'a e Pule'anga kenau hanga 'o fokotu'utu'u. Ka 'oku ou hoha'a au ia he ko e taimi faingata'a eni, ka 'oku tu'utu'u ka 'oku to lalo, ka 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku 'ikai ke tau mapule'i mo e me'a 'oku tau mapule'i. Pea u fifili leva au ia pe ko e ha hono 'uhinga 'oku 'ikai ai ke to ai ha fakamamafa ki ha ngaahi me'a tene lava 'o to e fanau'i mai ha me'a ke tupu ai e 'ikonomika, pea to ai e fakamamafa. ? Kae to 'a e fakamamafa ia 'i he ngaahi me'a 'oku anga maheni 'i he tufa atu e Patiseti ia, ka kiate au ia 'oku 'ikai ke u peheatu 'e au 'oku maumautaimi pe ta'e'uhinga. Kiate au ia 'e lava ia 'o 'unu ia ke fika 20 pe 30 ki mui 'i he taimi 'oku faingata'a'ia pehee ai e fonua. Ka koe'uhi ko e founa anga maheni pe ia 'oku pau p eke 'oatu pe ia he ta'u ki ai. Na'e vakai'i fefee'i nai 'a e fa'ahinga fokotu'utu'u ko eni ke tau hanga 'o fakapapau'i, koe'uhi ko e 'ofa ko eni 'oku tau fai he fonua, pea mo e tokanga ko eni 'oku tau fai hotau ngaahi fatongia, 'oku 'ikai kene hulu'i mai 'e ia 'oku fai ha tokanga makehe ki ai.

Te u 'oatu pe 'e au ha ki'i fakatataa 'e taha. Pea 'oku ou kole fakamolemole pe au ia he'eku to'o 'a e fakatataa ko eni. Pea ko 'eku fakatataa ki he me'a 'oku ou 'ilo'i pau, pea 'oku 'i ai 'eku 'ilo ki ai, pea 'oku 'i ai 'eku mahino ki ai, pea 'oku 'i ai 'eku lekooti. Fakamolemole'i au. Te u to'o 'eku fakatataa 'e taha. Pea 'oku 'ikai 'uhinga 'eku talanoa atu 'aku ko eni, ko e pehee ke tuku 'a e me'a ko eni 'oku ta'e'aonga. 'ikai ! Te u to'o pe ko e Kolisi Faka-Faiako, fakamolemole. Me'a pe 'oku lelei ke fakamoleki 'a e pa'anga 'e laui miliona ke ako'i 'a e Kolisi Faka-Faiako lolotonga. Me'a lelei pea 'oku ou poupu ke fai ia. 'Oku totonu ke fai ia. Ka ko e 'uhinga koe 'o 'eku fakahoha'a, ko 'eku fehu'i koe 'a'aku he taimi ni. Ko e me'a totonu pe ke kei laku atu 'a e lau miliona ki ai 'i he fo'i ta'u ni ? 'ikai, ko 'eku fakafehu'i pe 'aku. Ke to e laku mai pe fu'u kakai tatau Ko e 'uhinga he 'oku hulu'i mai ia 'i heni kuo 'alu e Kolisi Faiako ia 'o fu'u tokolahi, pea ko e tokotaha 'oku 'osi mei he Kolisi Faiako 'oku faka'uli Taxi ia he taimi ni pe 'oku 'alu ia 'o uku mokohunu. Koe'uhi 'oku 'ikai ha ngaue faiako ia, kuo fakangatangata 'a e ngaue faiako ia. Koe'uhi ko 'ene 'alu hake pe 'o fonu kuo ngata ia, pea ke ha'u leva koe ki 'api 'o kumi ha me'a keke ala ki ai. Ka kuo 'osi fai foki 'a e fo'i train ia.

Sai, ko 'eku fehu'i. 'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi 'elia ia 'e ni'ih i 'oku fiema'u. To e uki mai pe kakai ia mei muli kenau ha'u ki Tonga ni 'o fai e fo'i ngaue ia na'e 'ikai ke ako'i kinautolu ia ki ai. Sai pe Kolisi Faiako ia. Ka ko 'eku fehu'i. Na'e mei malava ke fulihi 'a e lau miliona ko ia 'o mono atu ia ha ngaahi Ako kehe, pea 'ikai leva ke tau to e 'omai ha kakai mei Muli pea nofo pe pa'anga 'i Tonga ni 'i he taimi 'oku faingata'a'ia pehee ai e fonua. Ko e fakatataa pe ia 'Eiki Sea mo 'eku ngaahi 'uhinga kehe. Sea, 'oku 'ikai ke u fiepoto au ia heni, fakamolemole'i ange au, pet e u fie kaunoa. Ko 'eku talanoa koe'uhi he 'oku ne hanga 'o hoha'asi au he tu'unga ko eni, he 'oku faingata'a'ia 'a e kakai 'o e fonua. Ko e tu'unga koe 'oku faingata'a'ia ai e kakai 'o e fonua, mo'oni 'oku 'asi 'i he Lipooti ko eni, 'oku faingamalie pe Pule'anga, pea 'oku lava pe 'o totongi ee, lava pe 'o vahe e kau ngaue, pea lava pe 'o totongi e ngaahi No ki Muli. Mo'oni pe ia. 'Oku ha ape ia he Lipooti ko eni, ka ko e lula fua koe kiate au ia ko e kakai koe 'o e fonua. He'ikai ke u tokanga au ki he la'ipepa ko eni. Te u tokanga pe au ki ai ka 'oku ou tui pe au ia 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku fu'u mahu'inga kiate au. Ko e lula fua mo'oni ke u foki pe au ia 'o 'eke totonu ki he kakai 'o e fonua, tautautefito ki he kakai hoku Vahefonua..."

Samuela 'Akilisi Pohiva : Sea, ke u ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Fakafofonga, ko e tokoni eni mei he Fakafofonga Fika 1.

Samuela 'Akilisi Pohiva : Katakai pe Fakafofonga 'oku ou malie'ia 'i ho'o fakamatala. Manatu'i pe ko e policy eni 'a e Pule'anga Lolotonga 'a eni koe 'oku ke fakamatala he policy. Fefee keke ki'i talitali pe he ko Novema ena, ka fili koe keke 'alu 'o Minisita pea ke 'alu 'o liliu e policy. He ko 'etau lele ko eni 'oku faingata'a ke tau ue'i 'a e policy. Ka 'oku ou tui kapau 'oku ke ta'etui ki he me'a koe '... 'oku ou kau au he poupu atu kia koe. Ka ko e feinga'i e policy ke ue'i.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Fakafofonga, ko e ki'i tokoni pe eni 'e taha. Me'a mai 'Eiki Nopele.

Nopele Tu'ilakepa : Tapu mo e Feitu'una Sea kae'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Fale 'eiki ni. Fakafofonga, 'oku mo'oni 'aupito he 'oku ongo ki he feitu'una. Pea ngali kuo tukuaki'i 'a e Ako

ia kae tautefito ki he Ako Faiako. He ko e fo'i fakatataa mo'oni 'oku ke me'a mai 'aki. Ka 'oku ke mea'i Fakafofonga, he'ikai ke tuku 'a e tupu ia 'o Tonga ni. 'Oku 'ikai ha matu'a ia tenau loto ke ta'e ako 'enau fanau pe foki ki 'api. Na'e 'i ai e motu'a 'Eiki Sea na'e ma'u 'ene tipiloma 'i he polokalama ako ko eni. Pea foki mai ia 'o to e hu ia ki he Fokololo. 'Oku lolotonga Meti 'Uluaki e ki'i motu'a ia 'i he Kautaha koe. Kapau 'e me'a pea tau teke 'a e 'apiako 'o e Fakafofonga he 'oku ou tui au ia..."

'Etuete Lavulavu : Sea, kole atu ke me'a ki lalo kae tuku 'ene malanga noa'ia.

Nopele Tu'ilakepa : 'Oku 'ikai ko ha malanga noa'ia ka ko 'etau fakakaukau'i ha me'a ke lava 'o tokoni ki he kakai he 'oku senita 'a e Feitu'una 'i he kakai 'o e fonua. Pea kapau ko ia, 'oku kei lava pe kau faiako ia 'o 'alu ki he ngaahi ngaue tekunikale. Tau teke aa 'a e Ako Faka-Tekunikale ke 'alu ki ai 'etau fanau. He 'oku kau e ako 'a e Fakafofonga, 'oku 'i ai 'etau fanau 'oku nau 'i he Fokololo. 'Oua teke kata Sea he ko e 'ai fakamaatoato eni Fakafofonga ki he Feitu'una.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Malo 'Eiki Nopele.

'Etuete Lavulavu : 'Oku ou fakamalo pe au 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui pe au 'oku to'o fakakata 'e he Feitu'una 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku talanoa ki ai Sea pea ko e me'a pe ia ke fai.

Nopele Tu'ilakepa : Sea, ko e Feitu'una 'oku ongo fakakata. Ko e motu'a ni 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku ou poupou atu ki ai.

'Etuete Lavulavu : Sea, 'oku sai pe 'a e ngaahi 'api ako kehe ia Sea. Pea 'oku fai pe ngaue ki ai. Ko e poini 'oku ou 'oatu, 'oku 'ikai ko e pehee 'oku ou tuku hifo 'a e Kolisi Faiako. Ko 'eku fakatataa pe 'aku ia ki he founa koe hono tufotufa 'o e silini. Na'a ku 'osi talaatu pe 'anenai 'oku ou poupou 100%. Sea, 'oku 'omai e ngaahi makatu'unga 'e 7 hee 'a e 'uhinga 'oku to lalo ai 'etau 'ikonomika. Pea 'oku 'i ai e 'uhinga Sea 'oku holo ai e ngaahi folau 'eve'eva a'u ki he ngaahi ...'uhinga lalahi 'e 7. 'O a'u Sea ki he ngoto 'a e 'Asika. 'Oku 'asi ia he fika 5, 'o tukuaki'i 'a e ngoto 'a e 'Asika ki he to lalo 'etau 'ikonomika. Makehe mei ai 'a e peau kula 'i Niua Toputapu mo e la'ala'aa mo e saikolone.

Minisita Pa'anga : Sea, fakatonutonu atu e Fakafofonga.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu Fakafofonga. Me'a mai 'Eiki Minisita Pa'anga.

Minista Pa'anga : Ko e me'a koe 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Vava'u fekau'aki mo e ngoto koe 'a e 'Asika. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia hono 'omi ai ko e 'uhinga 'o e lave 'a e fakamatala ko e 'uhingaa 'oku ne hanga 'o holoki 'a e tu'unga fakapa'anga. 'Ikai ! Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga, ko e taha ia 'o e ngaahi faingata'a na'e to ki he fonua. Pea ko e 'uhinga ia, ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e me'a ia 'oku to lalo ai e tu'unga faka'ikonomika. Ko ia pe Sea.

'Etuete Lavulavu : Sea, faka'apa'apa lahi pe au ki he 'Eiki Minisitaa. Ka ko hono 'uhinga Sea te u lau atu pe 'e au 'a e peesi 5. Ko e ngaahi me'a kehe eni na'a ne uesia 'a e 'Ikonomika. Kau ai 'a e (1) Tanaki Pa'anga mei Muli holo 'aki 'a e 18%. (2) Pa'anga na'e ma'u mei he kau folau

‘eve’eva holo ‘aki ‘a e 14.8%. (3) Tolo ‘a e ngaahi langa lalahi na’e fakahoko. (4) Fakangatangata ‘a e ngaahi No mei he ngaahi Pangike Fakalotofonua. (5) Ko e ngoto ‘a e vaka ko e MV Ashika. (6) ‘Alu ki ‘olunga ‘a e totongi lolo pea hikihiki. (7) Holoa ‘a e koloa hu atu ki tu’a pule’anga. Fakamolemole na’e ‘ikai ‘uhinga ke u lave ki ai, ka ko ‘eku talanoa. Ka na’e tonu ke hanga ‘e he tama mei falepa’anga ‘o to’o ‘a e Ashika mei hee. Ka ko ‘ene ‘asi hee ko ‘ene ta’etokanga ‘ana. He ‘oku ‘ikai ha kakunga ia ‘a e Ashika ke holo ai ‘a e tu’unga faka’ikonomika. Kapau ko ‘etau talanoa faka’ikonomika.

Sunia Manu Fili : Sea, ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu Fakafofonga. Me’a mai Fakafofonga ‘Eua.

Sunia Manu Fili : Sea ‘oku ou fakatonutonu atu pe he ‘oku ne lau mai pe ‘a e kongia ki mu’a. Ka ko e kongia ki mui na’e ‘asi ai. Ka ko e Pisinisi Taautaha ne mate, tuku ki tu’a kotoa e kau ngaue, pea ko e palopalema ko ia Sea ‘oku ne uesia kotoa e ‘ikonomika. Ka ‘oku tonu pe Sea ‘ene me’a. Ka kuo mate si’i Kautaha ko eni na’a ne fakangaue’i e kakai.

‘Etuata Lavulavu : ‘Oku ou faka’apa’apa lahi pe Sea pea ‘oku mo’oni pe. Ka ko e tokoni lahi mo’oni na’e ‘omai mei Muli ‘i he ngaahi me’a ko iaa. Pea na’e ‘osi lava pe ‘o totongi fakafoki. Ka ko e mo’oni Sea, te u hoko atu na’a ‘osi ‘eku miniti. Ko e Konisitutone ‘oku fakamole ki ai ‘a e 10 miliona. Ko e vahevahe eni ‘etau Patiseti ki he kongokonga lalahi ko eni Sea ‘a eni ‘oku ou fie lave atu ki ai. Ko e ngaahi ngaue koe ki Muli mo e Malu’i ko e 15 miliona. Ko e ngaahi ngaue fakalukufua ko e 70 miliona. Lao pea mo Maau 17.8 miliona. Ngaahi ngaue faka-sosiale 67 miliona, ngaue faka’ikonomika 10 miliona. Pea ko e ngaahi ngaue lalahi 30 miliona. Tanaki ia 222 miliona. Ko e ha ‘oku ‘ikai fai ha tokanga ki ai ke feinga’i ‘a e kakai mei Muli, ‘a e kakai Tonga mei Muli kenau omi ki Tonga ni. Folau ‘eve’eva ke tupulaki.

Sea ko Siapani ‘oku mo’ui pe ‘a e Taki Mamata ‘a Siapani ‘iate ia pe ‘i he kakai Siapani ‘ata’ataa pe. Fika ‘uluaki ia. Ko e kakai Siapani pe ‘oku nau nofo muli pea nau folau atu pe ki Siapani ‘o nau oo holo fakalotofonua holo pe ‘i Siapani. Pea tupulekina ‘a e ‘ikonomika. Ko e pa’anga ‘a e kakai Tonga ‘i Muli, ko ia ‘oku tau mo’ui ai fika ‘uluaki. Ko e me’a ia ke to ai ‘a e fakamamafa. Sea, ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia ke u talanoa ai ka ko e mahina kuo ‘osi na’e fokotu’utu’u ‘e he Minisita Taki Mamata pea fai ai ‘a e lava atu ki ‘Aositelelia ‘o tatanaki kotoa e kau Taki Lotu ‘o kole ‘a e kakai kenau ha’u ki Tonga ni pea feinga’i ke teke ‘a e Taki Mamata. Feinga’i ke uki pe ‘a e taha kilu tupu ‘i Muli kenau ha’u ki Tonga ni. Pea toki fika ua mai ai pe ‘a e kau Muli. ‘Osi lava lelei ai pe ‘etau Taki Mamata ‘atautolu. Na’e to atu ‘a e to folofola ‘a e Ta’ahine ‘o fanongo ‘a e fu’u kakai. Pea nau longomo’ui pea kau fiefia pea nau lotu taha ‘i hono teke. Pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fokotu’utu’u ke fakafiefia’i e kakai ko eni kenau talanoa’i ‘a e ngaahi lelei. ‘Osi ko ia pea fai ‘emau fu’u faikava mo e fu’u Siasi ko eni. Na’e ‘i ai e ngaahi fehu’i pea fai hono talanoa’i ‘o e ngaahi lelei ‘o Tonga ni, talanoa’i ‘enau ngaahi fiema’u, talanoa’i e ngaahi me’a faka-politikale. Pea nau ha’u leva ‘oku nau fie tokoni. Pea lea ‘a e Faifekau, mou tokanga mu’a ki he si’i kole ‘oku fai. Ko kitautolu pe tetau ‘ofa ‘i hotau kakai Tonga. Sio ki he fa’ahinga fokotu’utu’u malie ko ia ? ka ko e Patiseti ‘oku nofo ma’u pe hee. Mo e ngaahi me’a kehe Sea ‘oku tau sio kitautolu ki ai ‘e lava. ‘Oku fai ‘a e teke malohi ‘i he ngoue mo e toutai ‘e he Pule’anga. Pea ‘oku tau poupu ki ai. ‘Oku to e ‘i ai mo e fokotu’utu’u

‘a e Leipa ‘i hono to e ue’i holo ‘a e fokotu’utu’u ‘o e ngaahi Pisinisi Iiki mo hono ngaahi Lao. Tooto atu mo ia. Ko e poini ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea, koe’uhi ko e ki’i taimi ‘oku ‘omai ai ko e motu’a Fakafofonga kakai kita kete lave atu ki he Patiseti he ki’i miniti pe ‘e fiha ‘oku toki hu mai ai ki he Fale ko eni. Ka kapau na’e lava ke fai ha ki’i fetalanoa’aki ke fai ha ki’i fevahevahe’aki fakakaukau. ‘E ‘i ai e tui he ko e kakai tatau pe ‘oku tau tokoni ki ai.

Sea, ‘oku faingata’a’ia e kakai ‘o e fonua, ‘a e tokolahi taha, tautefito ki he kau ta’ema’u ngaue mo e ni’ihi tokolahi ‘oku nau nofo atu ‘i ‘api. Faka’ofa ! Kapau ko e lula fua, ko e tu’unga pe koe ‘oku nau ‘i ai. ‘I he hikihiki ‘o e vakapuna, mo ‘emau totongi ki he funga niu. ‘Alu ia ki he langi lau, pea kuo faingata’a’ia e kakai. ‘A e tu’unga hikihiki e koloa. Faingata’a’ia ! ‘A e ngaahi tu’unga fatongia fakafamili. Faingata’a’ia ! ‘Oku ‘ikai ke pehee Sea ke tuku ‘a e tokoni ia ‘a e Pule’anga lolotonga ‘oku fai. Ko ‘eku kole pe ‘aku, ‘oku mahino, pe ‘e lava ke ‘i ai ha fanga ki’i ue’i holo ‘i he Patiseti ko eni neongo ko e mata’ifika kuo tohi’i ? Ko e ‘uhinga kae lava he taimi tetau talanoa faka- fo’i- Potungaue ai ke ‘oatu e ngaahi fokotu’u ko ia, pea ‘oatu ‘a e ‘uhinga ‘o e kole ke momoi mai ee ‘o ‘ai hee. Tukuange e lau ia ‘a e kau CEO mo e kau ngaue faka-Pule’anga. Tukuange ‘enau lau ‘anautolu. Ka ko e Fale ko eni ‘oku napangapangamalie ai ‘a e tu’otu’o tatau ‘o e kau Fakafofonga ‘o e kakai ‘o e Fonua. ‘Oku ‘i heni ‘a e tafa’aki ‘a e Pule’anga, Hou’eiki Nopele, ‘Eiki Kovana mo e kau Fakafofonga ‘o e kakai. Ko e toki lava eni ke tau talanoa’i. Koe’uhi pe ko e ha ? ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ‘Eiki Sea ko e teu fili ‘oku fai. ‘Oku ‘ikai ha kakakunga ‘a e me’a ia ko eni ki ai Sea. Hangee ko e lau ‘a e Fakafofonga ‘e taha. Pe tetau fili pe ‘ikai tetau fili, kei tatau pe ia. Ko hai ‘e hoko atu ? Fakafeta’i ! Ko e poini ia, ko e pepe ‘oku ‘oiaue mai kuo to ki tahi he taimi ni. Ko e ha ‘a e me’a ‘e fai ? Teke tafoki koe ‘o ‘alu ‘o kumi mai ‘ene tamai mo ‘ene fa’ee kena ha’u ‘o tokoni’i ? Pe ko ho’o puna ki ai ‘o tokoni’i ? He ‘ikai tetau to e fe’ekenaki holo pe ko e fatongia ‘o hai ? Ko ‘eku poini ia ‘o ‘eku malanga. Ko e kakai ‘oku faingata’a’ia. He ‘ikai ke kei pehemai e Minisitaa mo e CEO koe, ko e silini ia ‘a’aku, ko e Potungaue ia ‘a’aku ‘oku ou pule’i. ‘Ikai, kuo ‘osi ia ! Ko e pepe ‘oku ‘oiaue mai ‘oku to ki tahi. ‘Oku ‘ikai ko hoku fatongia ke u lele ‘o kumi mai ‘ene tamai mo ‘ene fa’ee pe ko e pepe mei fe ? ‘Oku ‘ikai fiema’u ia. Ko e me’a ‘oku fiema’u, ko e ha te u fai ke u tokoni ki ai, pea u tokoni ki ai. Sea, malo e ma’u e faingamalie. Kau toki hoko atu.

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Malo ‘aupito Fakafofonga Fika 1 kakai ‘o Vava’u. Hoko mai e Fakafofonga ‘o ‘Eua.

Sunia Manu Fili. Malo Sea. Tapu mo e ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea, ko e Lao ko eni ‘oku ne tuhu’i patonu mai pe ‘a e Pule’anga kene hanga ‘o ngaue’aki ‘a e pa’anga ‘e 222 tupu miliona. Ko e fo’i pa’anga ia Sea kuo tuku mai ‘i he Lao he ‘aho ni ke tau faka’ataa. Ko e Patiseti ko eni Sea ‘i he vakai ‘a e Motu’a ni ko e ‘Esitimeti faingata’a eni ‘a e Fonua he ta’u ni. Pea kanoni ‘aki ‘ene faingata’a he ko e Pule’anga ‘e 2 ‘oku ‘amanaki kena hanga ‘o lele’i e fuka Sea. ‘Oku ‘i ai e Pule’anga tene lele’i atu e mahina ‘e 6, pea ka ‘i ai ha toenga ai, pea hoko atu ai e Pule’anga fo’ou. Na’e me’a mai ‘a e tokotaha fakama’ala’ala mei he falepa’anga ‘oku ‘i ai ‘a e Pa’anga Tokoni mei Muli tene ‘omai. Pea ko e fiema’u ‘a e pa’anga tokoni ko eni, tene foaki mai pe ‘a e 5 miliona ‘i he to’u Fale Alea ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e Hou’eiki Pule’anga ‘i he ‘aho ni. Pea ‘e tuku leva ‘a e 5 miliona ki he kau tama fo’ou. Ko e me’a ia Sea na’e mahino mai ‘aneafi. Pea ‘i he tu’u ko ia, ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga mai ki ai ‘a tu’a pule’anga. Tokanga mai ki ai e kakai ‘o e fonua, pea tokanga mai ki ai mo tu’a pule’anga. Pe ‘e fefee ‘a e

mafai kehekehe 'e 2 tena fakatautau e fonua 'aki 'a e silini ko eni ko e 222 miliona. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi Pa'anga Tokoni mo e ngaahi me'a'ofa lahi 'oku 'omai 'oku haa mai 'i he Patiseti ko eni ki he ta'u ko eni mo e ta'u fo'ou. Pa'anga lahi mei muli kuo foaki mai. 'Oku 'i ai mo e 23 miliona 'oku tuku ia ki he Pule'anga ko eni kene hanga 'o kumi 'a e ngaahi project ko ia kenau hanga 'o alea'i pea sign 'a e ngaahi me'a ko ia pea toki fakahoko 'a e ngaahi ngaue ko ia 'i he ta'u fo'ou.

'I he'ene pehee Sea 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e motu'a ko eni ki he Patiseti ko eni. 'Ikai ke ngata ai Sea, 'oku ou vakai ki he pepa ko eni na'e tufa mai. Ko e ha 'a e taumu'a 'oku feinga 'a e Patiseti ko eni kene ma'u 'i he ta'u ni? 'Oku ou vakai hifo Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia. Kae toki tufa mai e ki'i pepa ia 'aneafi 'i he'emaui ako ako 'o mau laulau ai 'oku 'asi ai 'a e tefito'i taumu'a ngaue. Palani Ngaue Faka-Fonua. Ko e Patiseti ko eni kene (1) Fakalalakala e ngaahi Kolo. (2) Sekitooa Taautaha. (3) Fakalelei Faka-Konisitutone. (4) Fakalelei'i 'a e mo'ui faka'aho. (5) Hiki'i 'a e ngaue faka-tekinikale. (6) Tokanga'i 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihi. (7) Tokanga'i 'a e 'ataakai mo e feliuliuaiki 'a e 'ea.

Sea, ko e ngaahi taumu'a lalahi ia kuo 'omai. Pea 'oku ou vakai ki he pepa koe na'e totonu ke ha'u ai, 'oku 'ikai ke 'asi ai. Pea 'oku 'i ai 'eku fehu'ia ai Sea 'a e taumu'a ngaue koe 'oku fokotu'utu'u mai. 'Oku 'ikai ke haa ai 'a e me'a fakamamani lahi 'oku 'osi fakamo'oni 'a Tonga ni ai. 'Oku ui ko e ngaahi Taumu'a Mileniume 'a e UN. Pe ko e MDG. Ko e Millenium Development Goal.

'Eiki Sea Komiti Kakato : Fakafofonga, tau toki hoko atu. Tau maloloo miniti 'e 30.

Taimi : 3.00 Efiafi.

< 007 >

15.06.2010

1530 – 1600Hrs.

S/Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ('Eiki Nopele Lasike)

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mälö e laumälie 'a e 'Eiki Palemia 'o Tonga, 'Eiki Tokoni Palemia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kalauni, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopele kae'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Oku tau kei hoko atu pe he 'etau *Budget Statement*, Fakamatala Patiseti he ta'u ni. Na'a tau ki'i mälöloo 'oku me'a mai e Fakafofonga 'o e Kakaí 'o 'Eua, me'a mai.

Sunia Fili: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti pea mo e Hou'eiki. Sea, kae hoko atu mu'a e malanga 'a e motu'a ni. Na'e mälölö 'anenaii Sea neu ki'i lave ki he ngaahi taumu'a fakamamani lahi 'a e *United Nation* pe ko e UN kuo fakamo'oni hingoa ki ai 'a Tonga ni 'i he 2000 ke feinga ke a'u ki he 2015 kuo tau hanga 'o ma'u ha konga. Ko e faka'amu ia 'a e fakamamani lahi ko 'enii ke a'u mai e taumu'a fakamamani lahi ko íá. Neu lave foki 'anenaii Sea ki he taumu'a lalahi 'e fitu(7) 'oku tuku mai 'e he 'etau Patiseti ko 'enii ke feinga 'a e pa'anga 'a

e fonua ke ne hanga 'o ma'u pe ofiofi atu ke ne hanga 'o ma'u 'a e ngaahi fiema'u ko eni fakalukufua 'a e fonuá.

Ko e fakamamani lahi ko 'enii Sea 'oku ne talamai he 'ene taumu'a fika 'uluakii ke fakasi'isi'i pe tamate'i 'aupito 'aupito 'a e tu'utāmakii mo e fiekaiaa he ngaahi fonuá. Sea ko e fo'i ngāue ko 'enii 'oku ou vakai pe ki he 'etau taumu'a ko eni 'oku ne 'omaii ko e taumu'a fika 4 'oku ne pehē; Fakalalakaka mo Fakalelei'i 'a e mo'ui faka'ahó. Fiema'u ke fonu pe 'a e kuloo (hufanga he fakatapu) mo mo'ui lelei e fonuaa he 'enau ma'u me'a tokonii ke 'oua te nau fiekaia, fonu 'a tahi mo 'uta ke a'usia he 2015 kuo 'ave 'etau lipootí. 'Oku ou vakai hifo Sea 'oku 'i ai e fakaafe mai ki he Pule'anga, mahalo 'e toki me'a atu ai ha Hou'eiki he Pule'anga ke nau kau 'i Sepitema ki he fakataha ko eni 'o fai e lipooti fekau'aki mo e ngaahi taumu'a ko eni.

Ko e taumu'a 2 'oku 'omai fakamamani lahi ko enii Sea ke mei ako e tokotaha kotoa pe he levolo akoo ko e *Primarty School, GPS* ko eni 'a tautoluu pea 'i ai e fakamālō ki he Minisita Ako mo e Pule'anga he ko eni 'oku 'ai ke toe hiki hake mei he ta'u 14 ki he 18, feinga'i ke ako e tokotaha kotoa pe. Sea, ko e taumu'a ngāue ko 'enii 'oku ngāue lahi ai e Pule'angá pea 'oku tau tui pe te tau lava pe 'o ma'u 'oku 'ikai ke ai ha kakai 'oku fu'u li'ekina he 'Otu Motuu he 'ave ma'u pe 'ene ki'i faiako pea neongo pe e fu'u tokolahi 'a e fanauu aii 'o faiako 'e 1 ki he toko 30 pe 40 ka 'oku ako'i. Ko e fiema'u fakamamani lahi ko enii Sea ke ako'i e tokotaha kotoa pe 'i Tonga, 'oua 'e ta'eako pea 'oku ngāue lelei pe ki ai.

Ko e taumu'a hoko, fika 3 Sea, 'oku tuku mai he fakamamani lahi, UN ke tau hanga 'o faka'ai'ai 'a e tatauu ke tuku tuku hake 'a e kakai fefiné. Sea, mahalo 'oku mea'i pe 'e he Feitu'una mo e Hou'eikii 'oku kei fefeka 'aupito e kulupu fakakakai fefínee 'i Tonga ni, kau foki e motu'a ni he poupu lelei ki aii pea 'oku nau faka'amu ke nau hu mai 'o Fale Alea pea ko eni 'oku kamata 'e nau kemipeini. Ko e ngaahi me'a pehee Sea 'oku fiema'u 'e he UN ke lipootiange 'oku 'i ai e kau Fakafofonga Fale Alea 'oku 'ikai ke 'ave nautolu...sai pe ho tau fonuaa 'oku 'ikai ke 'ave nautolu 'o fakangāue'i ki 'uta, talamai ke 'oua 'e...ngaahi fonua ko ee 'oku 'ave nautolu ki 'uta ka ko kitautolu 'oku fakapelepele'i 'i kolo ko tautolu pe 'oku o ki 'utaa ka 'oku fiema'u ke...ko e vahee 'oku vahe tatauu pe 'a fefine mo tangata. Ko e 'u me'a katoa ko iaa Sea 'oku 'i ai e tui Sea 'oku ngāue malohi ki ai ho tau fonuaa Sea ke ne faka'ai'ai.

Ko e taumu'a fika 4 'oku 'omai ke tau hanga 'o muiaa 'oku kau ai e pekia kei iiki ko eni 'a e fānau valevalee 'a ē 'oku ngāue malohi ki ai e 'Eiki Minisita Mo'ui mo 'ene Potungaue pea 'oku ou tui 'oku lava pe ke tau a'usia.

Ko e taumu'a hono 5 ko e pekia ko ē 'a e ngaahi fa'ee lolotonga 'enau fa'ele, hufanga he fakatapu, 'oku talamai he fakamamani lahi ko enii ke feinga ke maau mo ia ke 'ai e kakai 'oku nau taukei ke fai e fo'i ngāue ko enii he ko e fo'i ngāue mahu'inga ko e feinga ke fakatokolahi e fonua he ko e fonuaa ko e kakai 'oku pau ke tokanga'i kinautolu ke nau tokolahi.

Ko e taumu'a fika 6 'oku ne talamai Sea ke tau hanga 'o fakafepaki'i e ngaahi mahakii kau ai e *HIV* pea mo e *Aids* mo e ngaahi mahaki lalahi 'oku talamai he fakamamani lahi ko 'enii ke kau ia he 'etau tokanga'i he Patisetí.

Ko e 7, ‘oku talamai ke tokangaekina ‘a e ‘Atakaii pea ‘oku ‘i ai e fiefia Sea he ngaahi fakalalakaka ke fai kotoa ‘i Tonga ni he ‘oku pau ke ‘uluaki fai ha sio ki ai ‘a e Potungaué. Ko eni ‘oku tau fokotu’u ‘etau Potungaue fo’ou pea fakanofu mo hono Minisitā ke ne hanga ‘o tokanga’i ho tau ‘atakaii ke lava ke fakalalakaka mo fakapotopoto pea tolonga koe’uhii ko e kaha’ú.

Ko e taumu’a hono 8 Sea ‘oku tuku mai ko eni he fakamamani lahi ko e feinga ki he ‘etau fefakatau’akii ke ‘i ai ha’a tau ngaahi alea *partnership* mo ho tau ngaahi fonuaa ke lava ke hu atu ha’a tau ngaahi koloa ke ma’u mai ha’a tau silini muli ke tokoni ki he laku pa’anga mai mei mulii ke faka’ai’ai. Sea, ko e ngaahi taumu’a ko enii ‘oku ‘i ai e tui ‘a e motu’a ni ‘oku fiema’u ke fakafenāpasi ‘a e ngaahi taumu’a fakamamani lahi pea mo e taumu’a ko eni ‘oku ‘omai he ‘etau Patiseti mo e muimui’i ‘e he Pule’anga he fiema’u ‘etau lipooti.

Neu muimui atu foki he Minisita *Revenue* ki Apia, ko e fu’u fale Pule’anga ko ē aii kuo ‘osi tohi’i mai pe ai ‘a e fu’u taumu’a ‘oku nau feinga’i he ta’u ni ke feinga’i ke ma’u koe’uhii pe ko e fakamamani lahi, faka’ai’ai e kakai ke nau hanga ‘o ngāue’i ke ma’u koe’uhii ko e lelei fakalukufuá. Ko ia ai Sea ‘oku ou to’o hake pe ‘a e taumu’a fakamamani lahi ko enii he ‘oku tau mo’ua ki ai he ‘oku tau fakamo’oni ke kau ia ‘i hono fakakaukau’i ‘i hono alea’i ‘etau Patiseti.

Sea, ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni e tolaloo pea ‘oku fakafiefia pe e kei fonu pe ‘a tahi pea neongo e la’ala’aa pea to mai mo e vai kuo kamata ke mo’ui e ngoue ‘a e kakaii Sea ka ko e me’a mahu’ingaa pe ke ma’u e faka’ahoo neongo ‘oku ‘i ai e ngaahi famili ‘oku ‘ikai ke ma’u ha seniti ia ‘i he mahinaa ka ‘oku ‘i ai e faka’amu ‘a e Pule’angá mo e Fale Aleá ke tau hanga ‘o fokotu’utu’u ha me’a ke lava ke ma’u ha’a nau seniti faka’aho ke tokoni ki he ‘enau mo’ui kae fakafeta’i pe ko tahi mo ‘uta ‘oku kei fonu pe.

Ko e fakakātoaa Sea ‘oku ‘i ai pe e pou pou ki he ‘Esitimeti ko enii mo e fokotu’u ki he Pule’angá ke fakapotopoto pe Sea ‘a e fakamole atu ko eni he mahina ‘e 6 ko enii koe’uhii kae toe ha me’a ke hoko atu’aki e kau tama fo’ouu mo hono langa ke ma’u e taumu’a ko eni. Mālō Sea e ma’u faingamālié.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua. Me’a mai e fika 3 ‘o Tongatapu.

William Clive Edwards: Fakatapu atu ki he Feitu’una Sea pea fakatapu atu ki he ‘Eiki Palemia kae’uma’ā e Hou’eiki Minisitaa pehē ki he Hou’eiki Nopele kae’uma’ā e Kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea, kimu’a ke fai ko eni e fakahoha’aa ‘oku ou ki’i ongo’i koe’uhii mahalō ko e ‘Esitimeti mo e Patiseti faka’osi foki eni ‘o e Pule’anga ‘i he *system* lolotonga. Na’e ‘i ai e fifili ia Sea pe na’e ‘ai ke toe fai ha toe alea pe ‘ikai ka tau feinga ke fakahoko ‘a e me’a ko ‘eni. Neongo ia Sea ‘oku ou pehē ‘oku mahu’inga pe Sea ke fai ha lave pe ki ai ko e ‘uhingaa ke tau ako mei he me’a ko enii ke tau feinga ke ‘oua ‘e toe hoko ha patiseti pehē pe ko ha fa’ahinga fokotu’utu’u pehē he koe’uhii Sea ko e taha eni ha me’a Sea ‘oku ne ta mape’i mai e fonua he hanga faka’ekonomika he fo’i ta’u ko eni ‘oku hanga mai mei mu’aa pe ‘e fēfē ‘e tau ‘alú. Pea kapau ‘e tonu Sea ‘e sai ki he fonuaa pea kapau ‘e hala ko e palopalema ‘oku lahi ka ‘oku ou fielave heni Sea ki he kongā ko eni ki he pehē ko e fokotu’utu’u pe ko e *forecast* ‘a e Pule’anga

‘e tupu ‘a e *economy* ‘a e fonuaa ‘aki e peseti ‘e 1 poini 4 (1.4) ‘i he fo’i mahina ko eni ‘e 12 ‘e 1.4 pea ‘oku ‘asi eni ia he palakalafi 1.2 kapau ‘e fai ha me’a ki ai ‘a e Hou’eiki Memipá. ‘Oku ‘asi ai ‘oku nau fokotu’utu’u ‘e lele he fo’i 1.4 pea ‘i he ta’u hoko maii ‘e 1.5.

Ko e me’a ‘oku fai ki ai e fifilii Sea ko e lolotonga ‘etau tū’ulu he taimi ni mo e ngaahi fakamatala ki he me’a kotoa pe ‘oku holo, kuo ‘osi fai ki ai e lave ia ‘a e kau lea kuo fai mei he tepile ko enii fekau’aki mo e holo ‘a e pa’anga hu mai he li mai ‘e he kakaii pea holo e pa’anga ‘oku ma’u mei he Takimamata, holo e pa’anga ‘oku ma’u mei he ngaahi ngāue takitaha kae ‘ikai ke toe ‘i ai ha pa’anga ‘e ‘alu atu, holo mo e fiema’u ko ē ‘a e kakaii ki he hu koloa ‘ikai ke ai ha ivi fakapa’anga, holo mo e hu mai ‘a e koloá. Holo e me’a kotoa kae talamai te tau ki’i hake tautolu ki ‘olunga he ta’u lolotonga ‘oku fai ai e fu’u holo ko eni, ko e me’a ia ‘oku fai ai e hoha’aa Sea.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ‘e mo’oni ia pe ‘ikai ? Ka mo’oni pea ‘oku ou poupou lahi ki ai pea u fiefia ai, ka ko e 2008/2009 Sea na’e talamai ‘e he Patiseti ko iaa pea ‘oku ‘asi pe ia he palakalafi 1.1 he *overview* ko ē he fakaava ‘o e palakalafi ko iaa na’e talamai he ta’u ko iaa te tau tupu, lolotonga ia e tū’ulu ‘a māmani ki lalo, te tau tupu e *economy* ‘aki e peseti ‘e poini 4 (.4) ‘a e pehe ko ē te tau ‘alu ai. Neongo e tu’ulu ‘a mamani mo e tu’ulu e ngaahi fonua kehekehee talamai he ‘etau *Budget* mo e Fakamatala Fakapa’anga he ngaahi ta’u ko iaa te tau ki’i ake kitautolu ki ‘olunga ‘o kehe ia mei he ngaahi fonua he Pasifikii mo e ngaahi fonua ‘o mamani, ‘alu kitautolu ki ‘olunga kae ‘alu e ngaahi fonua kehee ki lalo. Pea ko e me’a na’e fakaolii Sea ko e ha’u ko ē ‘a e Patiseti *Statement* ‘o e ta’u kuo ‘osii talamai ia ai ‘oku tau tū’ulu kitautolu he peseti poini 4 ka ‘oku ‘ikai ko e hake ki ‘olunga, ko e me’a ia ko ē na’a ku hoha’a ko ē ki aii ko e ‘uhingaa he na’e talamai...sai, ‘ikai ke ngata aii Sea ko e ta’u kuo ‘osii na’e talamai ia te tau hake tautolu peseti ‘e taha poini fitu(1.7) pea a’u mai ko eni ki he taimi ni talamai te tau tū’ulu kitautolu taha poini fitu(1.7) he fo’i ta’u fakapa’anga ko iaa pea talamai leva he ta’u ni te tau hake ki ‘olunga ‘aki e taha poini nima(1.5).

Sea, ko e me’a mahu’inga eni ia kia tautolu ‘i he ‘etau vakaii mo e fakafuofuaa pe ‘e pehē e fonuaa pe ‘ikai. Ko e me’a ko e fokotu’utu’u Sea ‘a ē ‘oku hanga ‘e he Pule’angá Sea ‘o fakahoko mai he ‘Esitimeti, halanga pa’anga kātoa pe ivi ‘o e Pule’angaa ‘oku tānaki mei he kakai. ‘A ia ‘oku pehē ko e pa’anga ko ē he tanaki Tukupuu Sea ‘oku to’aki mahalo e peseti ‘e 22, ‘a e too ko ē ‘a e Pa’anga Tukupuu ‘a e Pule’anga ‘oku lava ke tānaki mai. Ko e ‘uhinga ‘ene too ‘ana Sea ko e kovi ‘a e pisinisii Sea ‘ikai ke kei a’u e ngaahi koloaa ke lava e ngaahi koloaa ke ma’u e tukupuu ko ia, ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e kovi ‘a e Pule’anga, to lalo e fonuaa ‘ikai ke ma’u ha pa’anga fe’unga mei ai mo ha tukupuu ke lava ke fai’aki e ngaahi fatongiá. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tolalo aii pea ‘i he ‘ene pehee Sea ‘oku talamai leva ‘e he *Budget* ia ko enii mo e fokotu’utu’u ko enii ‘oku ‘i ai e ngaahi pa’anga ‘oku hu mai he ngaahi tokoni.

Ko e taha e ngaahi me’a ‘oku ou fakatokanga’i hifo Sea pea ‘oku ou fielave ki ai, ko e pehē ko ē he *section* 1.2 ‘oku hu mai mei he ADB ‘a e fakapa’anga ke ngaohi’aki hotau ‘u halaa pea ko ‘eku ma’u ko ē ki aii ko e 11 miliona na’e pehē ‘e hu mai ki he pa’anga ko iá. ‘A ia ‘oku pehē leva ko e ngaahi pa’anga pehē ‘e hu maii ‘e tokoni, ‘e ‘i ai pe ‘ene mo’oni Sea ‘o kapau ‘e hu mai e fo’i pa’anga ngāue ko iaa ‘o nofo ‘i Tonga ni, pea ka hu mai ia ‘o ‘alu ki ha fu’u kautaha

muli 'oku ha'u ia ke fai e ngāuee 'oku nofo pe e pa'anga ia ko iaa 'i muli 'oku si'isi'i 'ene 'aonga ko ē kia tautolú.

Na'e 'i ai Sea e ki'i kautaha Tonga ne nau *tender* ki he me'a ko eni, 'a e ngaohi hala, pea na'a nau ma'u ki he 11.6 miliona 'apee 'a e fo'i *tender* ko iaa pea na'e 'osi fakahā 'e he Potungae MOW kuo nau ma'u 'e nautolu pea 'oku 'i ai 'enau aleapau. Lāunga e kautaha lahi ia 'i Nu'usila he faifai pea ma'u 'e he kautaha pehē 'i Tonga ni ha ngāue lahi pehē ke...na'e lāunga e kautaha ia 'i Nu'usila 'o tohi mai leva 'a e ADB ia 'o fakata'e'aonga'i 'a e *tender* ko ē na'e 'osi faii pea na'e fai foki e alea 'a e ADB pe ia mo e MOW 'o alea ke 'oange ki he ki'i kautaha ko enii 'a e ngāue ko iá. Ko e tu'unga 'oku pehē ke toe 'ai fo'ou aii ko e pehē na'e 'ikai ke fakamo'oni 'a e *joint partner* koa pe ko e haa ka na'e 'osi tu'u atu pe ia he tohii 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha *joint partner* ka ko e faka'uhinga 'e vaivai ko e 'uhingaa he na'e pehē na'e ta'emahino, ki'i 'uhinga ma'ulalo Sea kuo 'omai 'e he ADB ke fakata'e'aonga'i ai kitautolu pea 'ikai ke nofo e pa'anga ko iaa 'o ha'u ki heni....

'Eiki Minisita Pa'anga: Kole atu pe ke fakatonutonu atu e Fakafofonga he me'a 'oku me'a ki aí.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e fakatonutonu ē Fakafofonga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, ko e me'a ko eni fekau'aki mo e ngaahi hala ko 'enii 'a eni na'e *tender*, fakapa'anga 'e he Pangike Fakalalakaka 'a 'Esia pea na'e fai e *tender* pea ko e *tender* ko ē na'e 'ave ko ē mei he kautaha ko enii ko e *tender* ko e kau fakataha mo e kautaha 'e taha mei muli. Pea na'e fai leva hono vakai'i 'o e *tender* ia 'o makatu'unga 'i he kau fakataha mo e kautaha ko ē mei mulí. Pea foaki ko ē 'o e *tender* ko enii makatu'unga 'i he me'a ko iaa pea ko e taimi ko ē na'e fai ai ko e 'a e totongi 'o e *Pit Bond* na'e toki mahino ia ai 'oku 'ikai ke kau e kautaha mulii ia 'i he *tender* fakataha mo e kautaha ko enii pea ko e me'a ia ko ē na'e fehalaaki ai e *tender* pea fai ai 'a e tu'utu'uni ke fakata'e'aonga'i e *tender* ko iaa kae toe *tender* fo'ou, 'a ia ko e 'uhingaa ia. 'Oku 'ikai ko e 'uhingaa ia 'oku fai ha filifilimānako ka ko e 'uhingaa pe ko e fehalalaki 'o e *tender* ko ē na'e fai 'e he kautaha ko eni, ko ia pe Sea, mālō.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

William Clive Edwards: Fakamālō atu pe ki he 'Eiki Minisitā 'ene feinga ke fakama'ala'ala mai 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke mo'oni pea na'a ku hanga 'o sivi'i kātoa 'a e 'u tohi kātoa ko ē na'e fai'aki 'a e fetu'utaki, na'a ku hanga 'o lau kātoa pea u vakai ki ai. Kuo 'osi mahino pe na'e 'omai e tohi ia mei he kautaha ko ē 'e tahaa pea na'e ha'u mo e *partner* ko ee ki heni 'o talaange 'oku 'ikai ko ha *joint venture* pea 'oku tu'u pe ia he *application form* 'oku 'ikai ko ha *joint venture* ka na'a nau hanga 'o *qurrantee* mai te nau *supply* pea koe'uhii ko e pehē ko ē ko e *supply* 'oku 'i ai leva e pehē na'e ma'u hala 'e kinautolu 'oku fai e ngāue 'o pehē ko e *tender*, kae hili ko ē 'a e *tender* ma'ulalotahaa ia na'e toe fai e fakataha ia 'a e MOW, ADB mo e kautaha ko enii ke toe holoki e *tender* ki lalo, alea 'ilo he funga e 'ilo'ilo pau 'o nau toe alea kinautolu 'o 'i ai e palopalema ko enii Sea pea talamai 'oku 'ikai ke fakalao ko e 'uhingaa he 'oku fiema'u 'e he kautaha mulii ia 'a e *contrtact* ko ē 'i Tonga ni pea 'oku 'i ai ho nau ngaahi

nima ‘o nautolu he ADB ‘o hangē pe ko e me’a na’e hoko ki he ‘uhilaa he 1992 mo e 1993, ADB ai pe. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou e ‘omai e ngaahi fu’u misini maumau ho nau ngaahi...ke lavea ai ‘a Tonga ni.

‘Eiki Minisita Ngaue: ‘Eiki Sea, ko e fakatonutonu atu pe ki he Fakafofongá.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē Fakafofonga.

‘Eiki Minisita Ngaue: Ko e fakatonutonu pe fekau’aki pe mo e *tender*, ‘e toe *retender* pe pea ‘e toe kau pe ‘a e kautaha ko ena na’a ke fakafofonga’i ki he...’oku ‘atā pe ia ke toe kau pe, ‘oku ‘ikai ke pehē ia...pea ko e konga hono uaa Sea koe’uhii ‘e pau ke ‘ave pe e *tender* ko ‘enii ki he ADB pe ko e Pangike ‘Esia he ko e pa’anga ia ‘a nautolu pea ‘oku ‘ave kia nautolu ke nau hanga ‘o...’oku ‘ikai ke ai ha pule...ko ‘etau hanga pe ‘o *process* pe e me’aa ka ‘oku fakafoki pe kia nautolu. Ko ‘eku fakahoko pe ki he Fakafofongá ‘oku ‘atā pe ‘ene *client* ‘ana ia ke toe *tender* pe ia ‘i he *retender*, mālō.

William Clive Edwards: Sai pe ia, ‘e ‘Eiki Minisitā na’e ‘alu e ki’i kautaha ko enii ‘o sio ki he ‘enau loea’ pea tohi mai e MOW, ka ke sio ki ha loea’ pea faka’ilo eni ko hono ngata eni he ‘ikai ke toe ‘oatu ha pisinisi kiate koe ‘i Tonga ni. ‘Oku mou pehē ‘oku ‘i ai ha fakamanamana pehee ?

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni ē Fakafofonga.

‘Eiki Nopele Tu’ilakepa: Kau ki’i tokoni atu kia moua ‘Eiki Minisitā kae’uma’ā e Fakafofonga fika 3. Fēfē mu’a ke mo me’a mai mu’a ki he ‘etau ‘Esitimetii, mou mea’i Hou’eiki fakamolemole, ‘oku lolotonga live ho’o mo feme’a’aki ko enii he letioo pea ‘oku fanongo mai e kakaii ki he me’a ko eni ‘oku mo feme’a’aki ki ai, fakamolemole atu. Ke mo foki mai he ko e kautahaa ia mahalo na’a ‘oku ‘i ai ha’a nau fakatonutonu fakalao kae hanga ‘e he Hou’eiki ia ‘o ki’i...

William Clive Edwards: Fakafofonga, kau ki’i...’oku ‘i ai pe ‘a e mo’oni ia ai ka ko e konga eni he ‘Esitimetii he Pa’anga Hu Mai, Pa’anga Tokoni ‘oku ‘omai ki Tonga ni mo hono founga ngāue’akii ‘oku kau ia hono alea’i he me’a ko e me’a fakapa’anga, ‘a e founga ‘oku fakahoko ai he me’a ko iaa pea mole mei he fonuaa ‘a e ngaahi fu’u tokoni ‘oku ‘omai ki heni ko e ‘uhingaa ko e fanga ki’i mamio holo ‘i loto mo ‘olunga, mei tu’a pea tau lavea ai, ko e pa’anga tokoni. Ko e ha e lau ke ‘omai e fu’u pa’anga lahi pehē ko e 11 miliona ke tuku ke ‘omai ki heni pea ‘osi ko iaa pea tafe katoa ia ki muli ‘i he *contract* mo e tama muli kae tuku eni na’e ‘osi ma’u ‘e he motu’a Tongá.

‘Oku ‘i ai e mo’oni e me’a ia ko ‘enii he ko e me’a eni ‘oku ne pehē ‘oku fokotu’u mai he ‘Esitimetii te ne pou ‘a e to ki lalo ‘a e *economy* pea ko ‘eku fehu’ii pe ‘e pou fēfē ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai, ‘oku ‘alu ia ki he feitu’u kehe. Fēfē ‘a e tu’u ‘a e *economy* ‘a ē ‘oku talamai ‘e ake’aki ‘a e peseti ‘e taha poini nima(1.5) pea ko e ake ko iaa ‘e ake fēfē he ngaahi founga ko eni ‘oku tu’u ko enii neongo ‘oku toe kau he *tender* ka ko e hili ia hono fakamanamana’i ‘a e ki’i kautaha Tonga, ka ko e fai atu eni ha kautaha muli te nau sio ki he ‘enau totongi ka ‘oku...mālō

mo e ki'i motu'a Tongaa 'ene 'ofa 'ana ke 'oua 'e 'efihia e ngāue 'a e fonuua kae tuku ke 'atā ke lele, 'ofa fonua ia 'a e ki'i motu'a ko iá.

Ko e ngaahi me'a eni 'oku tonu ke 'omai ia ke mahino kae 'oua 'e 'ai pehe'i 'a e founa ngāue pea pehē ko e pa'anga 'oku hu mai pea 'oku ou hoha'a ki ai, tapu mo e feitu'una Fakafofonga, ko e 'ai ke pehē ko e 'omai e lau miliona ki Tonga ni ka 'oku 'ikai ke mo'oni he 'e 'alu ia ki he kautaha mulí. Ko e me'a ia 'oku ou hoha'a ki aii koe'uhii ...

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea, keu ki'i fakatonutonu atu pe.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē Fakafofonga, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisita Pa'anga: Ko e me'a ko enii 'oku kei *tender*, 'oku te'eki ai ke mahino ia pe ko fe e kautaha 'e 'ave ki aii ka 'oku hangē 'oku me'a mai e Fakafofongaa ia 'e 'alu ia ki he kautaha mulí. Ko 'eku fakamahino'i pe 'oku kei *tender* e me'a ko enii 'oku te'eki mahino ia pe ko hai te ne ma'ú. Mālō Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisita, me'a mai fika 3 Tongatapu.

William Clive Edwards: Sea, mo'oni pe e 'Eiki Minisita ia 'oku kei *tender* ka ko e toe *tender* he kuo 'osi 'ilo kātoa 'e he kau *tender* e *price* ! Kuo nau 'osi 'ilo kātoa pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai e me'aa ia 'e iku pe ia 'o faikehe ! Kapau 'oku nau toe *tender*, *tender* kuo 'osi ta'aki 'a e mahu'inga e me'aa 'ikai ke nau 'ilo kuo ta'e'aonga e *Tender Process* ! Pea ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'aa Sea ko e 'uhingaa ko e ngaahi founa 'oku ngāue'akí. Ka ko eni Sea, 'oku ou to'o atu 'e au ia 'a e fakatātā 'o e taha 'o e ngaahi pa'anga 'oku pehē 'e hu mai ko ē ke ne hanga 'o pukepuke 'a e *economy* mo hono hiki ki 'olungá. Pea 'i he founa ko iaa 'oku mo'oni pe e Pule'angaa ia Sea 'oku lava ke hanga 'e he ngaahi pa'anga tokonii 'o ta'ofi 'etau fu'u tōlaloo ka ko e manatu'i ko 'etau *economy* 'oku hangē 'oku fakafalala ki ha la'ipepa, ko 'ene to'o pe e tokoni ko iaa 'oku tau tū'ulu ki lalo he 'ikai ke tau toe lava tautolu 'o 'alu hake ki 'olunga pea ko e me'a na'a tau fiesio ki aii ko e ha ha ngaahi polokalama heni te ne lava 'o tuhu ki ha me'a te tau ngāue ki ai pea kaka ki 'olunga pea tauhi ai 'a e tu'unga mo'ui e fonuá.

Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'aa pea fakamolemole Pule'anga, ko e me'a ko enii 'oku tau kau kātoa hono feinga ke fakakaukau'i ko e ha ha me'a 'e fakaake'aki e fonuua ka 'oku 'ikai ke 'omai pe e pepa ko enii pea tau tali e pepa ko iaa ta'e vakai pe ko e ha e me'a fe'unga ma'ae fonuá mo e kakaí mo e anga e mo'ui 'oku tau 'inasi ai heni pea 'oku fiema'u lahi Sea 'a e tafa'aki ko iaa ko e 'uhingaa he ko e ki'i me'a pe 'e taha Sea 'i hono 'omai e *Budget* ko enii ko e me'a 'a e Potungae Ngoue, 'a e me'a fekau'aki mo e Toutai mo e mokohunu. Ko e ki'i me'a pe ia 'e ha'u hangatonú. Manatu'i ko e 'u *aid* ko enii 'a e 'u tokoni ko enii 'oku ha'u ia he founa ko ē 'oku ou lave ki aii 'i he ngaahi kautaha pea ha'u ia 'o 'alu ki he ngaahi feitu'u kehe 'oku 'ikai ke 'inasi ai e kakai 'o e fonuá ke tafe ha nau ivi ke fai ha me'a ke lava ke hiki'i'aki ia. Ko e palopalema ia 'a e founa ko enii he ko e 'u *aid* kātoa 'oku 'ikai ke ha'u ia ki he kakai, 'oku ha'u ia 'o 'alu ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi fokotu'utu'u moe ngaahi....

(Fetongi he taimi 1600hrs.

<008>

16.00-1630

William Clive Edwards: ...’oku ‘iai ‘a e kakai ‘e ni’ihi ‘oku nau ‘inasi ‘iai he ki’i ngaue ‘oku nau fai, ka ko e fakataimi, ka ko hono fakalukufua ia Sea, ‘oku hangee...ka he’ikaike mau vā tatau pe vā ofi ‘a e me’a ko ia mo e lele ko’eni ’a e Potungaue Ngoue ‘i he lele koe toutai mo e me’a ‘o ha’u’a e silini ia ko ia ki he kakai, pea ‘oku mo’ui ai ‘a e fonua pea mo’ui ai ‘a e kakai neongo ko e ki’i silini si’isi’i, ka ‘oku ‘iai ’a e mo’ui ‘oku ‘alu hangatonu ‘a e me’a ko ia kia kinautolu.

Pea ko e ngaahi me’a ia na’a tau fiema’u ke tau sio kiai, pea neongo ‘oku ‘omai ‘i he patiseti ‘oku ‘iai ‘a e ‘amanaki ki he Potungaue Ngoue ‘alu hake ‘aki ‘a e peseti ‘e 2, tupu ‘aki ‘a e peseti ‘e 2, me’a lelei ia pea ‘oku ‘iai ‘a e fiefia he kapau ko e focus koia ‘oku tonu, he ko e me’a ia ‘oku tau fiema’u ke tau sio ki ai ha ngaahi langa pehee, pea kapau ‘e to’o atu ‘a e ngaahi me’a koia katoa mei he Patiseti ko’eni, ko e Patiseti faka’ofa ‘a tautolu, ‘i he ‘esitimetri ‘oku faka’ofa he ‘oku tau too nounou, pea kapau te tau kei lelei atu pe ‘i he founa ko’eni lolotonga, faka’ofa ia ka lahi ko e ‘uhinga he te tau ‘alu kinautolu ki lalo pea ‘oku te’eki ai ke ‘omai ha ‘u me’a kene langolango hake mo ta’o ta’ofi ‘a e holo ko’eni ki lalo, hanga ‘e he Pangike ‘o fakaholomui’i ‘a e toe ‘omai ‘a e pa’anga ki he Kakai mo e nō ko e ‘uhinga ko e lahi ‘a e mole ai, ‘ikai ke ‘iai ha pa’anga fe’unga. Ko ‘ene ta’ofi koia’a e pa’anga ko ia, holo ‘a e ngaahi me’a kehekehe, mole ‘a e kakai he ‘oku ‘ikai ha pa’anga fe’unga, mole ho nau ‘api, mole mo e haa fua, pea ko e me’a koe ‘e hopo ‘i he faka’ilo ‘e he Pangike ‘oku tōtō atu, pea ko e tangi ‘a e kakai ko ia ‘oku faka’ofa ‘i he faingata’a’ia ‘i he me’a ko ia, ko e me’a ia ‘oku tonu ke mou a’usia totonu pea toki mahino ‘a e faingata’a’ia ko ia, ‘i he tapa kotoa ‘o e mo’ui faka ‘ikonomika ‘oku lave ho tau kakai ‘i he taimi lolotonga ni, pea ko e me’aia ‘oku fai ‘a e feinga ke fai ha vakai ki ai, Minisita Pa’anga na’a ‘iai ha founa kiai ‘i he taimi ni kae lava ke tokoni atu ki he kakai, kae tautefito ki ha policy mei he Pule’anga ki he ngaahi Pangike, na’a ki’i lava ke ki’i fakalelei’i si’isi’i kae ‘oua ‘e fu’u mole pehee ‘a e kakai. Fakalelei’i ‘a e ngaahi tafā’aki ko ia, ke lava ke tau sio ki ha me’a ke tau ki’i laka ai ki mu’a.

Kae kataki pe Hou’eiki ‘i he fakahoha’a ka ko e ngaahi me’a ‘eni ‘oku hoko ki he fonua ‘i he taimi ni. Pea ‘oku ‘iai ‘a e hoha’a he koe’uhi ko e launga ‘a e ngaahi pisinisi ko e ‘ikai ke ‘iai ha pa’anga fe’unga, holo ‘a e fakatau, holo ‘a e ‘u koloa ‘oku hū mai, pea ko ‘ene holo ko ia ‘e ‘alu ke kovi, tukukehe kapau te tau ma’u ha founa ke lava kene ta’ofi ia mo ‘alu hakeki ‘olunga. Ko e ‘omai koe ‘a e pa’anga tokoni ki he ngaahi me’a ko’eni ‘e ‘iai pe hono tapuni ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga, ka he’ikai ke ‘iai ha fu’u tokoni hangatonu ki he kakai, he ko e me’a ia ‘oku fai kiai ‘a e hoha’a.

Sea, ko ‘etau ‘esitimetri ia, ‘amanaki foki Sea ‘oku tau pehee ke fai ‘a e liliu pe ko e fili ‘i Novema ‘o e ta’u ni, pea ko e lele atu ko’eni ‘a e Patiseti ko’eni Sea, ‘oku ‘iai ‘a e hoha’a na’a ‘ohovale pe kuo a’u mai ia koia ki Novema/Tisema, na’a lahi ‘a e fiema’u ia kimu’a pea ava eé ka tau tō ha luu. Ko e me’a ia ‘oku fiema’u ke fai ha ki’i femahino’aki mo ha ngaue ke lava ke tau hoko hoko lelei he ka tau tō lalo he hili ‘a Novema, ko e lavea katoa pe, ‘ikai ko e Pule’anga

fo'ou pe ka 'e lavea katoa 'a e fonua, he 'oku fiema'u ke fai ha vakai ki ai, ka ko e kole atu Minisita pe 'e lava ke ke ki'i vahevahe ke pehee, ko e pa'anga pe 'e'e 'e ngofua ke fakamole atu 'i he tolungeau nimangofulu tupu koe miliona koe 'oku 'ai, 'oatu 'a e teau fitu nima ki hee kae toe 'a e toenga koe ki 'amui.

'Eiki Minisita Pa'anga: 'Eiki Sea kole pe keu tokoni atu ki he fakafofonga 'i he me'a ko'eni 'oku tokanga mai ki ai.

'Uluaki pe 'oku ou fie lave ki he... 'oku mo'oni 'aupito 'a e fakafofonga ia, kuopau pe ke tau fai 'e tautolu ha ngaahi ngaue ko e 'uhinga ke tokoni ki hono langa hake koe 'o e fonua he'ikai ke tau fakafalala pe ki he ngaahi tokoni mei muli, ka 'i he taimi tatau pe, 'oku 'aonga lahi pe mo e tokoni mei muli he 'oku 'iai 'a e 'u kautaha Tonga ia 'oku nau fai 'a e ngaahi ngaue 'o makatu'unga pe ia 'i hono fakapa'anga 'e he ngaahi tokoni mei muli, pea 'oku 'iai 'a e kakai 'oku nau fakangaue'i 'aia 'oku nau ma'u faingamalie mei ai, tukukehe 'a e ngaahi tokoni hangatonu ia mei he ngaahi kautaha mo e ngaahi Pule'anga muli 'oku 'ave ki he ngaahi kolo pea mo e kakai fekau'aki mo e ngaahi 'enau vai, 'ave 'enau ngaahi sima vai, ngaahi me'a pehee 'e tokoni ki he 'ai ho nau hala, 'aia ko e ngaahi tokoni ia 'oku kau hangatonu ia ki he fakalelei'i 'o e ngaahi tu'unga mo'ui 'a e kakai koe 'i he ngaahi kolo pea mo e kakai 'i he 'otumotu.

Ko e me'a koe na'e tokanga ki ai 'a e fakafofonga fekau'aki ko'eni pea mo e manavasi'i na'a 'osi 'a e pa'anga ia pehee koaa 'i he Pule'anga lolotonga, 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko'eni 'oku tanaki ko 'etau alea'i 'eni 'e tautolu 'a e pa'anga 'oku fakafuofua pe 'oku te'eki ai ke hū mai ia, pea ko e hū mai 'o e pa'anga ko'eni ko e fakamole kuopau pe ke fakatatau ki he hū mai koe 'o e pa'anga ko'eni, he'ikai ke lava ke fakamole 'a e Pule'anga ia 'o toe lakaange 'i he pa'anga koe 'oku hū mai ka 'i he taimi tatau pe, ko e pa'anga ko'eni tokoni mei muli, 'a 'eni 'oku pehee he'ikai ke fai hono fakamole kae 'oleva kuo ma'u mai'a e pa'anga, ko e kongala lahi 'o e pa'anga ko ia toki ma'u mai ia ki he faka'osinga 'o e ta'u lolotonga ko'eni 'i he taimi ni, tau pehee ki Novema/Tisema pe ko e toki ma'u ia 'i he kamata'anga 'o e 2011, 'aia ko e pa'anga ia ko ia 'e toki ha'u ia kuo 'osi fai 'a e liliu ia.

Ko e me'a ia koe 'oku ou fie fakamahino koe 'i he me'a ko'eni, kuopau pe ke fai 'a e ngaue 'o fakatatau ki he pa'anga koe 'oku ma'u pea mo e hūmai 'a e pa'anga, ko ia 'oku ou fie fakamahino 'a e me'a ko'eni, mou fiemalie he'e tuku lelei atu pe 'a e toenga 'o e 'esitimetimoe pa'anga ke mou ngaue 'aki, mālō Sea.

'Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisita Pa'anga.

William Clive Edwards: 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisita hono toe 'ai mai 'a e me'a 'oku mahino he koe'uhi he 'oku ngofua pe ke fakamole pe 'a e me'a 'oku fakamafai'i ke fakamole, ka ko e 'esitimetimoe koe ki he ta'u ia 'oku fakamafai'i, pea ko e feinga ke vahevahe lelei ia 'i he fo'i lele atu ko'eni, na'a fu'u tō ia ki he'e ka tau a'u koia ki he taimi ke tau fai ai 'a e liliu 'oku 'iai 'a e tō lalo ai.

Sea 'oku ou 'oatu 'a e fakatātā ko'eni. 'I muli 'i he ngaahi fili kotoape Sea, 'ohovale pe kuo fetongi 'a e Pule'anga, pea ko 'ene fetongi pe 'a e Pule'anga Sea, 'oku 'iai 'a e ki'i tatūsia ia Sea 'o tō ki lalo 'a e me'a fakapa'anga mo e me'a faka liquidity, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia Sea, ko e

‘iai ha me’a ‘oku fehalaaki, ka ko e me’a angamaheni ko e kakai na’a nau fai ‘a e me’a ko ia kuo nau mavahe pea ha’u ‘a e kakai fo’ou ‘ikaike mahino ‘a e me’a na’e hoko pe ko fe’e ‘a e hoko ko ia, pea ko e fa’a hoko ko ia ‘oku fa’a ‘iai ‘a tō nounou ai he ko e ‘uhinga na’e fai ‘a focus ia mo e fokotu’utu’u ia ki he me’a ‘e hoko hoko atu, kae motuhia ia ‘i he lolotonga ‘a e lele mai ko ia ‘o ‘ikai ke lava ke fakahoko leva.

‘Eiki Minisita Lao: Ki’i tokoni pe, pea tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Komiti Kakato. Ko e ki’i tokoni pe Sea koe’uhi ko e hoha’a koe na’a faifai pea ‘osi ‘a e pa’anga ‘i he ....’oku ‘osi kau pe ia ‘i he ‘u Lao ko’eni ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai ‘a e pau he’ikai ke toe fai ha ngaahi fakamole makehe koe’uhi ko e a’u koia ki he taimi kuo ‘osi ‘a e liliu ‘e kei hokohoko lelei pe, mahalo ko e me’a pe ia ‘oku hoha’a kiai ‘a e fakafofonga Sea, ka ‘oku ‘osi kau pe ia ‘i he ‘u Lao ko’eni ‘oku fa’u mai ko’eni, mālō Sea.

William Clive Edwards: Fakamālō ki he Minisita ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a fakalao ‘eni ko e me’a faka liquidity ia pe ‘oku ‘iai ha pa’anga pe ‘ikai, kehe kehe he ko e liquidity ia ko e me’a fakalao ia hangee ko e lau koe ‘a e Folofola, he’ikai ke mo’ui ‘a e tangata ia ‘i he tohi ‘a e fo’i Lao ta’e mo’ui ‘i he me’a ‘oku fafanga ‘aki ia, ko e me’a ia ‘oku laumalie. Ko e liquidity ia koe ‘a e Pule’anga ke ‘iai ha ivi fakapa’anga ke tapuni mai ha pa’anga ko e me’a ia te tau mo’ui ai, pea ko ia fakamālō atu ki he tokoni ko ia, ka ko e ngaahi me’a Sea ke fakakaukau’i.

‘Oku mahino pe kiate au Sea ‘oku ‘iai ‘a e ngaahi tokoni pea ‘iai mo e ngaahi me’a ‘oku pehee ‘e vahevahe pea na’e osi me’a kiai ‘ae Minisita Pa’anga. Kako’eni he ‘oku ou manatu ai Sea ki he 1999 pe ofi kiai na’e ‘omai ‘e he ADB ‘a e nō ‘a e Pule’anga Tonga ko e 20 miliona ki he me’a koe ‘oku ui ko e structural reform, pea ‘osi ‘a e ta’u ‘e taha ki he ta’u ‘e taha ‘oku ou ‘eke atu ki he Minisita Pa’anga pe ‘oku kei toe ‘etau 20 miliona? Talamai kuo ‘osi, ‘osi katoa, peau pehee atu ‘oku ou pehee ‘e au ‘oku te’eki ai ke kamata ‘etau polokalama ko’eni ‘i he structural reform, talamai ‘e ia, ‘ikai na’a tau ngaue’aki pe ‘e tautolu fakapule’anga ‘i he ‘u me’a ko’eni ‘i he taimi koe na’e lele mai ai ‘a e me’a.

Ko e ngaahi me’a ia Sea na’e ‘omai ‘a e fo’i nō ia ke ‘ai ‘aki ‘a e structural reform, pea lele koe ‘a e structure reform ia ko e ‘ai koeke fiema’u ‘a e pa’anga kuo ‘osi ngaue’aki ia ki he me’a kehe pea ‘e malava he ko e ngaue ‘i he Pule’anga he ‘ikai ke tu’u, pea ka ‘iai ha pa’anga ‘e fiema’u ke fai ‘aki ha ngaahi fakahokohoko ‘o e polokalama, pea ‘oku ou manatu lelei au Sea ki he fo’i me’a ko ia he na’a ku fiema’u ‘a e pa’anga ‘i he taimi ko ia ke ‘ai ‘aki ‘a e me’a he polokalama pea na’e talamai kuo ‘osi. Pea ko e ngaahi fokotu’utu’u ‘o e ngaahi ‘esitimetu ko’eni ‘oku ‘iai ‘a e ‘amanaki pe ‘e Sea te tau lava ‘o hokolelei atu ka ko e tokanga mo e kole ke ‘oua te tau toe motuhia, kae ‘iai ha tu’unga hoko lelei.

‘Eiki Minisita Lao: Ki’i tokoni pe ‘e taha Sea, ko ‘eku tokoni pe ‘a’aku koe’uhi he na’e talaki pe he talu hono teu mai ‘o e liliu, ko e taimi koe te tau liliu ai ko e fele ‘a e pa’anga ‘i he fonua ni, na’a ‘oku tau fakafalala pe ki he fo’i me’a ko ia.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Sea kole atu pe ke toe fai atu ha ki’i tokoni. Ko ‘eku tokanga pe ‘a’aku ia koe ‘uhinga ko e me’a koe ‘a e fakafofonga fekau’aki ko’eni pea mo e pa’anga ko’eni na’e ‘omai koe ki he structural reform, he ko e ‘uhinga ko ‘eku ma’u koe ki ai, ko e ‘uhinga na’a ngali kovi ‘a e Minisita Pa’anga koe ki mu’a, na’e ngaue’aki pe ‘a e pa’anga ko’eni ki he

ngaahi ngaue ‘a e Pule’anga, ka ko e kongā lahi ‘o e pa’anga ko ia na’e ngaue’aki iaki he totongi ‘o e redunt pe ko e totongi ‘o e kau ngaue na’a nau nofo koe ‘i he faka tokosi’i koia ‘o e kaungaue ‘e he Pule’anga.

William Clive Edwards: ‘Oku ou fakamālō atu ki he Minisita Pa’anga, na’e ‘osi ngaue’aki ‘a e pa’anga ia ko’eni ki mu’a ia kae toki redunt mai ia ‘i he kongā ki mui, toki redunt ‘i he kongā ki mui kae ‘osi ‘a e me’a ko’eni ki mu’a ‘aupito, mālō Minisita ho’o tokoni mai.

‘E Sea ‘oku tau ‘amanaki pe pea ‘iai pe mo e ‘amanaki lelei, ‘oku ‘iai pe mo e fakamālō ki he ngaue ko’eni kuo fakahoko mai ‘o tau lele mai ai ‘o a’u mai ki he ngaahi ‘aho ni, mālō ‘aupito ‘a e fononga ‘a e fonua ia, pea mo e ngaahi ngaue kuo fai ‘e he Hou’eiki ko’eni, pea ‘oku ‘iai ‘a e fakamālō kia kinautolu. Neongo ‘a e fakaanga pea mo e ngaahi lea ‘oku ngali fefeka Sea, ka ko e natula pe ia ‘o e fale ko’eni ‘e ‘iai hono fakafehu’i ka ‘oku ‘iai ‘a e taimi ia Sea ‘okupau ke tali lelei mo fakaha ‘a e fakamālō ki he ngaahi ngaue lelei kotoa ‘oku fakahoko pea ‘inasi ai ‘a e fonua, ‘ikai ke kovi katoa pe ka ‘oku lahi ‘a e lelei ka ‘oku ‘ikai ke tau fa’a lau ‘a e lelei, ka ‘oku tau fa’a lau ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke lelei ke fai ‘aki ‘a e fakatonutonu ke ‘oua te tau toe ta’e lelei, pea ko ia Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he ma’u faingamalie ko’eni, pea ‘oku ou fakatau ange ‘e hoko ‘a e patiseti ko’eni mo e ‘esitimetri ko’eni ‘a e ‘esitimetri tene lava ‘o fua atu kitautolu ‘i he toenga ‘o e ta’u, pea ‘ofa pe Minisita Pa’anga ‘oua teke give up ‘i he taimi ni, kumi ha ngaahi founa ke ki’i fakalelei ‘aki ‘a e economy ‘i he faingata’a’ia ‘a e kakai, kae ‘oua ‘e ngali ko e aofangatuku e’e pea ‘osi ‘o ‘ikai ke toe fai ha me’a, ‘ai ha toe ki’i fakalelei ke lava ke hikihiki mo toe ki’i ta’ota’ofi ‘a e faingata’a’ia ‘oku ‘iai ‘a e kakai ‘i he taimi ni ke lava ke tau ki’i ‘alu atu ‘o ‘oua ‘e fu’u lahi ‘a e mole, pea ko ia pe Sea, fakamālō ‘i he ma’u faingamalie.

Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga fika 3 ‘o Tongatapu. Ngalingali kuo melie ho tau efe, me’a mai fika 1 ‘o Tongatapu.

William Clive Edwards: Ngali Sea kuo fiemalie ‘a e fale ni.

Samuela ‘Akilisi Pohiva: Sea ‘oku te’eki ai keu.....’asinga ai ko’eku toki lau ‘eni ‘e au ‘a e me’a, Sea teu ki’i kamata atu pe kapau ‘e me’a peau toki faka’osi ‘apongipongi.

Sea ku ou lau hifo ‘a e ‘u me’a ko’eni ‘a e Patiseti ko’eni, ‘ikai ke tui ‘oku ‘iai ha toe fu’u me’a ai ‘e fai ha tokanga lahi ki ai ko hono ‘uhinga pe he ‘oku tau tu’u ‘i he teuteu fetongi. ‘Oku ou tui pe mahalo ko e ‘u policy ko’eni kuo tau ‘osi ngaue’aki mai ‘i he kuo hili ‘o a’u mai pe ki he taimi ni, mahalo pe na’a fiema’u ke review ha ni’ihi, ka ko’ene tu’u fakalukufua ia ‘oku kei faka’ofa’ofa pe ia, ko e tu’u koe ‘a e ngaahi taumu’a, faka’ofa’ofa hono fokotu’utu’u mo hono tohi’i, fokotu’utu’u ngaue maau mo ia, ko e ngaahi research mo e ngaahi study mo e ngaahi ola ‘o e ngaahi fakatotolo ‘osi maau mo ia, pea ‘oku ou tui ko e tu’u ko’eni ‘a e faile ‘a e kau Minisita ‘i he ngaahi ‘ofisi ‘oku fonu hake hake ‘i he ngaahi fakatotolo, pea ‘aia ‘i he anga ‘a e fakakaukau ’a’aku ‘osi nofo ko’eni ‘a e pule’anga lolotonga ‘oku ‘osi maau ‘a e policy, maau mo e ‘u fakatotolo, maau mo e ngaahi research, ngaahi taumu’a mo e fokotu’utu’u, kapau ‘e ‘iai hano ki’i ue’i, hano review, mahalo pe na’a fai ha ngaue kiai.

‘Oku nofo ‘eku tokanga ‘a’aku ia ‘i he me’a kehe, mama’o ‘aupito ‘aupito mei he me’a ko’eni. ‘Oku ou tui au ko e palopalema ‘oku ‘ikai ke nofo ‘i he policy mo e ngaahi taumu’a pea mo e fokotu’utu’u, ko e palopalema ko hono feinga’i koe ke fakahoko ‘a e ngaahi fakakaukau, ngaahi policy mo e ngaahi fokotu’utu’u. Ko e palopalema ‘oku nofo ‘i he implementation pea kapau ko e ‘uhinga ‘oku vaivai pe ‘oku too nounou hono fakahoko ‘o e ngaahi taumu’a ngaue, pea te tau toe fekumi leva ke toe loloto ange hono ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke lava ai ‘o a’usia ‘a e ngaahi taumu’a koe ‘oku faka’ofa’ofa kuo ‘osi tohi’i ‘o pulusi, kuopau ke tau kumi ke ‘ilo, pe ko e haa koaa ‘a e ‘uhinga pea te te tau nofo leva ki he management mo e ngaahi me’a kehekehe.

Pea ‘oku ‘iai ‘a e me’a ‘oku ou fie lave kiai ko e ngaahi me’a sivi ‘oku ne hanga ‘o sivi’i ‘a e ngaahi founga koe ‘oku fakahoko ‘aki ke ngaue ke fakapapai’i ‘oku fakahoko ‘a e ngaue ke a’usia ‘a e taumu’a koe ‘oku ‘osi tohi’i. Tau fa’a talanoa ki he me’a ko e good covenants pe ko e pule lelei, ‘oku ‘iai ‘a e fekau’aki hangatonu ‘a e pule lelei mo e patiseti ko’eni. Pea ko ‘etau talanoa koe ki he pule lelei pea tau talanoa ki he fo’ilea faka pilitania ‘oku fa’a ngaue’aki ko e accountability mo e transparency, rules of law, ‘oku too ‘eku fakammafa ki he ngaahi me’a sivi fakangaue faka politikale, tene hanga ‘o sivi’i ‘a hono fakahoko ‘o e ngaue pea mo hono fatongia pe ‘oku lava ‘o a’usia ‘a e taumu’a pe ‘ikai.

Sea ko e ki’i taukei koe ‘oku ou ma’u ‘i he ‘eku nofo ‘i he fale ni ko e ta’u ‘eni ‘e 24, ko e me’a ia ‘oku ou fakatokanga’i, ko e palopalema ia, faka’ofa’ofa ‘o hangee ko e me’ana’a ku lave kiai, faka’ofa’ofa ‘a e policy, faka’ofa’ofa ‘a e ‘u objective mo e ngaahi taumu’a, ngaahi fokotu’utu’u, maau mo e ngaahi fakatotolo mo e ngaahi study, fonu ia ‘i he ngaahi pepa, mo e ngaahi faile’a e kau Minisita. Ko e vaivai’anga ‘i he ‘eku hanga ‘o fakatokanga’i ko hono fakahoko ‘ikai ke lava ke a’usia ‘a e taumu’a faka’ofa’ofa ‘oku tohi’i he ko hono ‘uhinga ko hono implement koe ‘o e ngaahi fakakaukau. Pea teu foki leva au ki he ‘u me’a koe ‘oku ‘uhinga ai ‘ene vaivai he ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he ngaahi me’a sivi kene sivi’i ‘a e founga fakahoko ngaue pe ‘oku fe’unga mo taau kene a’usia ‘a e taumu’a, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou lave ai ki he me’a ko’eni ko e transparency, mo e accountability, good covenants, rule of law, ‘iai mo e fa’ahinga me’a ngaue ‘e taha ko e public account committee, anti corruption, ko e ngaahi me’a sivi ia ‘oku fiema’u ke ‘i loto kene hanga ‘o siofi ‘a e founga fakahoko. Pea kapau he’ikaike ‘iai ha ngaahi me’a sivi pehee, ‘e ‘iai hono anga ‘etau hanga ko’eni ‘o fakahoko ‘a e ngaahi fatongia. ‘Oku nofo ai ‘eku fakamamafa ‘i he me’a ko ia. He’ikai keu toe lave ki he ‘u fakaikiiki koia mo e ngaahi me’a ko’eni ‘oku ‘asi ‘i he me’a he kuo ‘osi lave kiai ‘a e kau fakafofonga. Pea ‘oku kau’eni ‘i he me’a ko’eni ko e vahevahe, vahe vahe ‘o e resources koe ‘oku ma’u.

‘Oku ou fakatokanga’i hifo ‘oku ‘iai...tukukehe ‘etau pa’anga ko’eni ‘oku tau tanaki fakaloto fonua, ka ‘oku ‘iai’ a e ngaahi pa’anga tokoni, cash mo e aid in kind, ko e fu’u pa’anga lahi mo’oni ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga ko’eni ‘i he ‘eku sio hifo ko’eni ki ai. Pe au toe sio koia ki hono vahe vahe, ko e me’a ia ‘e taha teu fakatātā ‘aki ‘a e aid in kind, ko e 128 miliona, ko e fu’u pa’anga lahi ‘aupito faka’ulia ia, ka ko hono vahe vahe koe ‘o e fo’i 128 miliona, ko e me’a ia ‘oku totonu ke tau tokanga ki ai, mo e founga koia hono ngaue’aki ‘a e fo’i 128 pe ‘e a’usia ‘a e kaveinga mo e taumu’a, he kapau ‘e faka’ofa’ofa ‘a e vahe vahe mo e fokotu’u ‘o e taumu’a kae ‘ikai ke lava ‘o fakahoko, pea ko e palopalema ia.

Na'a ku lave 'anenai ki he me'a ko e good covenants, pea neongo pe 'oku ongo, he ko e fo'ilea foki ko'eni na'a tau fa'a talanoa kiai pea hangee koe 'oku ki'i 'ikai ke fa'a fanongo kiai 'a e kakai ia 'e ni'ihia ia, ka ko e me'a 'eni tene lava 'o ue'i ke fakahoko 'a e ngaahi taumu'a pea longo mo'ui 'a e economic. 'Oku ou sio hifo ki he vahe vahe na'e lave 'a e fakafongonga fika 1 'o Vava'u ki he vahevahe pea ne fakatokanga'i'a e productive sector 'aia ko e tourism, ngoue, fua 'o e fonua pea mo e toutai, taimi lahi 'oku tau talanoa kitautolu ki he productive sector mo e faka'amu mo e 'amanaki ke hiki ki 'olunga ka ko 'etau fakatokanga'i koe 'a e vahe vahe koe 'o e me'a ko ia 'oku allocate ki he fo'i 3 ko ia 'oku fuo kehekehe lahi 'aupito ia mo e 'u vahe vahe koe 'oku 'ave ki he 'u me'a kehe, kapau te mou sio ki he vahe vahe 'o e 128, 'oku ou fakatokanga'i hifo 'i he 'eku sio ko'eni ku ou hila hifo 'oku 'iai 'a e 5 kilu ai ki he tourism, pe au fakasio hifo 'a e ngoue, mahalo pe na'a 'oku 'i heni ka 'oku 'ikai keu fakatokanga'i, ka mou sio hifo angee ki he vahevahe 'o e 128, pe 'oku tau talanoa pe ki he productive sector, mo e fiema'u ke increase 'etau me'a ko e 'uhinga ki he export kae ma'u mai 'a e foreign exchange 'oku lahi kae 'ikai ke tau fai 'e tautolu ha me'a ki ai, 'aia ko e me'a ia na'a ku fanongo kiai 'i he fakafongonga Vava'u, 'oku 'iai 'a e mo'oni ia 'i he fakamatala ko ia, kapau te ta kumi ki he toutai, ta'u 'e 15 ko'eni kuo 'osi mo e ngaahi pa'anga na'e 'omai mei he ADB mo mamani 'o 'ave ki he toutai mo e ngoue, pea tau hanga 'o asses 'i he taimi nip e ko e haa 'a e output 'oku ma'u, nil, minus. Ko e palopalema 'e taha ia, ko e haa hono 'uhinga, ko e 'uluaki pe ko hono implement ko hono fakahoko koe 'a e ngaahi ngaue faka'ofa koe na'e tohi'i 'i he pepa, pea tu'u 'i he 'etau development, haa 'i he fakata'u fiha, 'asi lelei ia 'iai ka 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakahoko, pea 'oku lahi 'a e ngaahi 'uhinga na'a ku 'osi lave ki ai 'a e 'uhinga 'oku ikai ke lava ai 'o fakahoko.

'Eiki Sea, 'oku ou kole atu pe ki he kau fakafongonga ke tau sio sio lelei pe ki he me'a ko'eni he ko hono 'uhinga ko e fakahoko 'o e liliu ko'eni 'oku totonu ke 'oua'e ngata pe 'etau hanga 'o siofi 'a e me'a koe 'oku tohi'i koe ka tau toe vakai'i 'a e founa koia 'e malava ai ke fakahoko, pea 'oku ou guarantee 'a e me'a ko ia he 'oku ou hanga 'o fokotu'u atu 'a e me'a ko'eni, kapau he'ikai ke lava ke tau hanga 'o fa'u ha ngaahi fokotu'utu'u, tatau pe policy mo e founa koe ke fakahoko 'aki pea 'ikai ke kakato 'a e ngaahi me'a sivi koe tene lava 'o sivi'i 'a e fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko'eni...

'Eiki Tokoni Palemia: Sea ki'i tokoni atu mu'a ki he fakafongonga. Ko e ki'i kole atu pe ke ki'i fakamahino mai pe, pea 'oku malie 'aupito 'a e me'a 'a e fakafongonga, pea mo e a'usia fuoloa 'i he ngaahi ta'u lahi 'a e feinga'i koe 'a e system mo e me'a sivi ke malohi.

Sea talu 'eku lele mai ki he fale ko'eni mo 'eku kau 'i he feinga ke sivi'i 'a e ngaue 'a e fale ko'eni mo e founa ke toe sai ange, 'ikai pe ke lava 'e he fale ia 'o fakalelei'i 'ene founa, talu 'a 'etau feinga mo e fakamahino, fakatata ko e vahe koe baxic tu'o taha 'i he kamata'anga 'o e ta'u 'oku 'ikai ko e good covenants, fakasiosio kehe pe 'oku 'ikai pe ke fai ha feingaia ke fakalelei 'a e me'a ko ia, mālō mo e feinga atu 'a e pule'anga ke faifai ange pea feinga'i ke fakahoko māmālie, kuo tuku pe fu'u me'a ia ke fononga, feinga holo pe kae tuku pe fu'u me'a ko'eni 'a e fale ko'eni. Fa'ahinga rate 'a e overtime na'e ngaue'aki 'e he fale ko'eni ko e ngaue 'i he houa 'e 1 pea vahe ko e rate kihe 'aho 'e 1, feinga atu koia ke fai 'oku 'ikai pe ke fai ha feinga ia ke fai 'a e me'a 'a e fale ni. 'Oku ou sai'ia 'aupito 'i he me'a 'a e fakafongonga....

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Tokoni Palemia ko e ki’i fakatonutonu ‘eni ‘a e me’a hangee kiate au ko e me’a mai ia ‘oku ‘ikai ke lau atu ia ki ho’o mou overtime...pea mo ho’o mou pension....

‘Eiki Tokoni Palemia: Na’e ‘omai ‘e he Pule’anga ‘i he ta’u kuo ‘osi ‘a e fo’i lao ke ‘oua ‘e hanga ‘ehe Fale Alea ‘o alea’i ‘ene me’a ‘ilo mo ‘ene vahe, ‘ikai pe ke tali ia, mālō mo e ‘omai ‘a e lipooti ke fakalelei’i ‘a e me’a ko’eni, pea ‘e toe hanga ‘ehe Pule’anga ‘o toe ‘omai ‘a e fo’i Lao tatau pe. Ko ‘eku ‘uhinga’oku mahu’inga ke mahino ko e fo’i principle lelei ‘oku tau fanongo ki ai. Ka ‘oku mahu’inga ke tau kamata heni, mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tokoni Palemia, me’a mai fika 1 ‘o Tongatapu.

Samuela ‘Akilisi Pohiva: Sea, na’a ku malanga ‘i he principle, ko e vaivai ‘a e tangata ko e me’a kehe ia. Sea teu talaatu ‘a e me’a ko’eni. Na’a ku huu maiki heni ‘i he ta’u 1987, na’e hiki ‘aki ‘a e peseti ‘e 200 ‘a e Patiseti ko’eni ‘a e Fale Alea, ‘ova ‘aki ‘a e peseti ‘e 200 tupu, pea ‘oku ou ma’u katoa ‘a e ‘u document ko ia, pea ko e ‘uhinga ia na’e mālōlō, hanga ‘e he kakai ‘o fakamālōlō’i ‘a e fu’u took 7 ‘i he kau fakafongga ‘o e kakai ko e fu’u me’a koia ‘i he 86, mau huu mai ‘i he 87 ‘o holoki, pea ‘oku ‘asi ia’i he tohi ‘a e accountant seniale ‘a ‘Uhila Liava’a ‘a e fo’i holo ko ia, holo mei he ‘avalisi ko e 5 mano tupu ‘o ‘alu hifo pe ki he 3 mano tupu, ‘oku ‘ikai ke tuku ‘a e feinga. Ko e Fale Alea ko e taha pe ia ‘i he kupu ‘o e Pule’anga ko’eni, ko e Hou’eiki Minisita eé, Hou’eiki Nopele eé ‘oku ‘ikai ko e kau fakafongga pe ko’eni ‘oku nau nofo heni ke fakakaukau’i ‘a e fale ni, ‘oku ‘iai ‘a e fu’u ivi lahi ‘i he tepile koe, ko e me’a ten au male’ei kiai ko e me’a ia ‘e fai ‘e he fale ko’eni. Kae hangee ‘oku ne hanga ‘o faka vahevahe’i kimautolu mei heé. Ko ho’o mou pension ko’eni taki 2 kilu tupu ‘oku teuteu ke mou huu mo ia ki tu’a, ‘ikai ke lea atu ha taha ia ki ai, pe na’a mou alea’i ‘i feé me’a ko ia, ‘oku ‘iai mo e vahe ‘a e tama ia ‘e taha ko e 2 afe 5 ngeau ‘i he ‘aho ‘e taha, ‘ikai ke mau ‘ilo ‘e mautolu ia ‘i heni.

Ko e me’a ia ‘oku ou pehee ko e fo’i system ko’eni ko e katoa ‘o e kakai ‘oku nau ngaue ‘i he fo’i malumalu ‘o e fo’i system ko’eni ‘oku ‘ikai ke faingofua ke fakahaohao’i ‘enau mo’ui, ko ‘etau feinga pe...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Kataki Hou’eiki ‘o tui ho mou kote, me’a mai pe koe fakafongga.

Samuela ‘Akilisi Pohiva: ‘Oku ou kole atu ki he Minisita ko’eni ‘oku ou tui au ki ho’o lau ‘a’au, ‘oku ‘ikai keu ta’etui au kiai. Ka ‘oku ou kole atu ko e me’a koia’oku tafe hifo mei ‘olunga ko e me’a ia koe te tau maumau ai. Teu lave ki he me’a ko’eni ‘i he taimi ni, miniti ‘e 5 ko’eni, ko e me’a ‘e taha ‘a e me’a ‘oku ou manavasi’i ki ai, he ‘oku ‘ikai ke mahino ‘a e ngata’anga ‘o e mafai ‘o e Tu’i, neongo ‘oku ne ‘osi hanga ‘o momoi mai hono mafai ki he executive, kapineti, pea ‘oku ou ilifia au ia ‘iai. Teu ‘oatu ‘a e fakatātā ko’eni, ‘osi ‘a e momoi mai ‘o e mafai, toe tu’utu’uni mai pe Fakataha Tokoni iake ‘ave ‘a e 12 miliona ke langa ‘aki ‘a e palasi, ‘ikai ko ha me’a ia ke ha’u mei ai...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu eé fakafongga mei he ‘Eiki Palemia.

‘Eiki Palemia: Ko ‘eku fakatonutonu atu ho’o pehee koia na’a ne tu’utu’uni ‘i he Fakataha Tokoni, ‘ikai ha tu’utu’uni ‘e taha ‘a e Fakataha Tokoni ki he me’ako ia. Ko e fakalelei’i ko’eni ‘o Palasi ko e fatongia ia ‘o e Fonua ni, hala ke mama’o, pea ko e me’a ia ‘Eiki Sea ‘oku tau ‘ai ai ‘a e ngaahi talanoa loi mo e ngaahi hu’uhu’u ke ‘ai ke tonu he ko e me’a koia’oku fai ‘e he fakafofonga fika 1 ko hono feinga’i ke fakakonahi ‘a e kakai. Ko e tu’utu’uni ko’eni ke fakalelei’i ‘a Palasi ...

Samuela ‘Akilisi Pohiva: ‘Oku ou kole fakamolemole atu, ‘oku ou fakatonutonu atu....

Eiki Palemia: ‘ ‘Ikai ko ‘eku fakatonutonu atu ‘eni....

Samuela ‘Akilisi Pohiva: Ko ‘eku kole atu Sea ke kole ange ke ‘oleva ke ‘osi ‘eku me’a kae toki malanga mai ia.

‘Eiki Palemia: Te tau fakatonutonu’i ‘a e me’a koe ‘oku mo’oni ke ‘omai ke me’a kiai ‘a e fale.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palemia, me’a ki lalo fakafofonga fika 1, te tau toki faka’osi ‘a e me’a ko’eni ‘apongipongi, pea kuo tu’utu’uni ‘etau taimi ke tau liliu ki he Fale Alea kae me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea’o e Fale Alea.

Tau Liliu ‘o Fale Alea.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga, ‘Eiki Nopele Tu’ilakepa)

‘Eiki Sea: Hou’eiki fakamālō atu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, ‘oku ou tui au ko ‘ene lava ia ‘etau ngaue ‘i he ‘aho ni, ka tau toloi ko’eni ko ‘etau toloi ki he ‘aho Tu’apulelulu ki he haafe ‘a e 10 Hou’eiki. ‘Oku mahino atu ki ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ke fanongo lelei mai ko e haafe ‘a e 10 ‘i he ‘aho Tu’apulelulu.

Kelesi - Tutuku - Taimi 1630.

001

‘ASENITA FIKA 11/2010

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA KI HE ‘AHO NI,

TUSITE KO HONO 15 ‘O SUNE, 2010

1. LOTU
2. UI 'O E FALE
3. 'EIKI SEA 'O E FALE ALEA
4. LIPOOTI 'A E ONGO HOU'EIKI NOPELE KI HE TOHI TALI FOLOFOLA
5. NGAahi FOLAU FAKA-FALE ALEA
  - (I) KONIFELENISI HONO 41 'O E HOU'EIKI SEA MO E KAU KALAKE 'O 'AOSITELELIA MO E PASIFIKI (9/2010)
  - (II) KONIFELENISI FAKA-FALE ALEA FAKAVAHA'APULE'ANGA KI HE FELIULIUAKI 'O E 'EA (10/2010)
  - (III) IPU 'A MAMANI KI HE 'AKAPULU MA'AE KAU FALE ALEA (11/2010)
6. LAO FAKAANGAANGA KI HE FAKAHU ATU PA'ANGA KI HE NGAahi NGAUE 'A E PULE'ANGA 2010/11 ('ESITIMETI FAKAANGAANGA 'A E PULE'ANGA)
7. NGAahi ME'A MAKEHE
8. KELESI

15 'o Sune 2010.

Hoko atu 'a e Fale Alea he taimi 1330hrs.

Kamata'aki 'a hono hiva'i 'a e lotu 'a e 'Eiki.

Ui 'o e Fale.

Me'a 'a e Sea 'o fakaha kuo lava lelei 'a e Fatongia ki hono 'ave 'a e Tali ki he To Folofola pea Lipooti mai 'e Nopele Fakafanua kuo lava lelei 'a hono 'ave 'a e Tali ki he Tō ki he 'Ene 'Afio pea na'e mokoi pe 'a hono finangalo ki he Lipooti.

Lau 'a e Folau Faka Fale Alea fika **9 'o e 2010**, Konofelenisi hono 41 'o e Hou'eiki Sea mo e Kau Kalake ki **Darwin 'I 'Aositelelia. Tali 12-0**

Lau 'a e folau Faka-Fale Alea fika **10 'o e 2010, IPCC Lonitoni.**

Fakatokanga mei Minisita Pa'anga Humai 'a e tu'unga faka pa'anga 'a e fonua pea 'oku lolotonga 'I ai 'a e policy 'ae Pule'anga ki he ngaahi folau mei muli ke toki folau pe kapau 'oku fua kakato mei muli.

Toloi ke fai hano vakai'I pe 'e lava ke fai mai ha tokoni faka pa'anga pea toki fakafoki mai ki he Fale.

Lau 'a e folau Faka_Fale Alea fika **11 'o e 2010, World Cup 2011, New Zealand.**

Fokotu'u meia 'Akilisi Pohiva pe 'oku toe 'I ai ha fa'ahinga sipoti 'e taha.

Fakafoki ke fai hano vakai'I pea toki fakafoki

Lao Fakangaanga ke fakahu atu 'a e pa'anga ki he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga... 'uluaki paloti-21-0

Lau hono ua, fokotu'u 'e Sunia Fili ke tukuhifo 'a e Budget ke fai hani alea'i

Hoko atu e me'a 'a e 'Eiki Sea ki he hokohoko 'a e ngaue 'a e Fale ke 'osi pe 'a e Budget pea malolo 'a e Fale ke tufa 'a e ngaahi lao pea toki hoko atu he uike 2 'o Siulai.

Me'a mai e 'Eiki Minisita Lao 'oku kei lahi pe 'a e ngaahi Lao 'oku fiema'u ke alea'i kimu'a pea toki hoko atu ki he ngaahi lao kihe liliu pea 'oku fiema'u ke fai ha ngaue ki he ngaahi lao koia.. pea ke ngaue ke fai hano fakalelei'i 'a e tohi tu'utu'uni.

Liliu 'a e Fale 'o Komiti Kakato .

Me'a mai 'a Clive ko e me'a tatau ai pe ta'u kotoa pea 'oku fai 'ehe Pule'anga honau ngaahi fatongia ki hono vahevahe e ngaahi me'a ko'eni katau sio ange mu'a ki he tu'unga 'oku 'I ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua.

Me'a 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga ke fai ha fakama'ala'ala ki he budget. Na'e lavea lahi 'aupito 'a Tonga ni 'I he uesia faka e mamani lahi 'o e 'ikonomika.

Li pa'anga mei muli

'Ikai to e tali 'e he ngaahi pangike 'a e no pea iku 'o ma'olunga ai e ngaahi interest

Ko e ongo me'a lalahi ia ne uesia ai e tu'unga fkpa'anga 'ae fonua, pea na'e pau ai ke tu'usi e ngaahi budget pea to e fakasi'isi'I e ngaahi fakamole. Na'e pau ke fai ha kole pa'anga ki he ngaahi kautaha 'oku fa'a kole mei ai 'a e Pule'anga. Pea 'i he taimi tatau pe 'e feinga 'a e Pule'anga ki he ngaahi resources 'I he fonua ke faka'aonga'I ke lava 'o tokoni mai ki he fakalalakaka kimu'a 'a e tu'unga fakapa'anga 'ae fonua pea ke totongi e ngaahi no mei he ngaahi Pule'anga muli telia e ngaahi interest na'a ne fuesia 'e Pule'anga 'o e kaha'u.

'Oku kei nofo pe 'a e Pule'anga 'I hono teke 'a e private sector he koe tafa'aki pe ia 'e lava 'o tokoni vave ki hono fakalalakaka 'o e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua.

9.4m mei he ADB 9.4m World Bank 14.1m mei he Eu ke tokoni ki he budget 'o e 2010-2011

'Esitimetri ke vaofi pea moe palani ngaue 'a e Pule'anga kihe kaha'u.

Pea koe toe me'a mahu'inga 'e taha ko e teu fili ko 'eni 'oku tau hanga ki ai.

Hoha'a 'a Lavu he holo 'a e ngaahi feitu'u mo e ngaahi ngaue'anga 'oku fakafalala ki ai 'a e ma'u 'anga pa'anga 'a e mo e fakalalakaka 'a e fonua, Taki Mamata, MAFFF, MLCI etc

Me'a ni 'oku kei totonu ke kei 'ave 'a e lau miliona kihe MoE ki hono fakaako'I 'ae kau tipiloma he ko e 'osi ange e ako ia kuo ma'u e tipiloma pea 'iai ha ngaue ia ka kuo lahi e fakamole ia.

Sunia Fili 'oku pehe koe patiseti faingta'a 'eni he koe pule'anga kehekehe 'e ua tena lele'I 'a e 222m ko 'eni. Ngata 'a e Pule'anga 'e taha 'e ngata 'I Sepitema pea hoko atu e Pule'anga fo'ou.

'Ikai ke 'asi he taumu'a ngaue 'a e patiseti 'a e MDC 'ae UN

Malolo miniti 'e 30